

Արհեստը Անբարձրագույնը

Քրիստափոր Միֆայելեան

Քրիստափոր Միքայելեան

հեղինակ՝

Միքայել Վարանդեան

A handwritten signature in black ink, written in a cursive style. The signature appears to be 'Միքայել Վարանդեան'.

Միքայել Վարանդեանի «Քրիստափոր Միքայելեան» կենդանագիրի (ինչպէս ինք կոչած է գրովեան սկիզբը) վերահրապարակումը կը նուիրենք Հայ Յեղափոխական Դաշնակցովեան հիմնադիր միտք Քրիստափոր Միքայելեանի նահատակովեան 115 եւ Միքայել Վարանդեանի ծննդեան 150 ամեակներուն:

Այս նիւթը հրատարակուած է «Հայրենիք» ամսագրի Յունուար 1924-թիւ 3, Մարտ 1924-թիւ 5, Յունիս 1924-թիւ 8 եւ Հոկտեմբեր 1924-թիւ 12-ին մէջ:

ՀՀԴ Հանրային Կապերու Գրասենեակ
Մայիս 2020

Բովանդակություն

-Առաջաբանի Տեղ.....	էջ 1
-Իբրև Մարդ.....	էջ 15
-Իր Կեանքը.....	էջ 22
-Հրապարակախօսը.....	էջ 63
-Աշխարհահայեացքը.....	էջ 67
-Քրիստափոր Երոպայում.....	էջ 73
-Յանելում.....	էջ 115

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

«Հայրենիք»ի իմ ընկերները երկար ատենէ ի վեր կը յորդորէին ինձ՝ գրել Քրիստաֆորի, Զաւարեանի ու Ռոստոմի – հայ նորագոյն պատմութեան նշանաւոր երրորդութեան – կենդանագիրը: Կը հրաժարէի յամառօրէն եւ այժմ էլ առանց վարանումի չէ, որ կը համակերպիմ ու այս տողերը կը գրեմ Քրիստաֆորի մասին:

Կը խորհէի, որ այդպիսիներու կեանքն ու գործը կամ լաւ պէտք է գրուին – խորունկ, բազմակողմանի եւ լիակատար ուսումնասիրութեան ձեւով – կամ թէ բնաւ չպէտք է գրուին...

Ինձի կ'ըսեն, սակայն, իրաւամբ. «Այն քիչը, որ դուք կարող էք տալ, տուէք»... Նոր սերունդ կ'աճի, թէ երկրին եւ թէ գաղութներուն մէջ, ընթերցասէր ու հետաքրքիր սերունդ, որ կ'ուզէ ծանօթանալ հայրենի անցեալին հետ, հայկական մեծ դրամայի մեծագոյն դերակատարներուն հետ: Իսկ այդ վերջինները գերեզման իջան մին միւսի ետեւից-շանթահարուած պարտքի ճամբուն վրայ անողոք պատահարէն կամ անակնկալ մահէն – գերեզման իջան, առանց ոեւէ յուշ, վաւերագիր թողնելու իրենց մասին – երոպացոց օրինակով – կամ գէթ այն ծրագիրներու, դէպքերու, անցուղարձերու մասին, որոնց յղացող, նախաձեռնող ու մասնակից եղած են: Երբ մենք աւելի երիտասարդներս կը յորդորէինք անոնց՝ գրի առնել իրենց յուշերը, կը ժպտային ու կը լռէին: Դիւրին բան չէր ստիպել այդ մարդկանց՝ իրենց մասին խօսելու, իրենց քառիէրը ցուցադրելու: Նրանց համար կեանքի օրէնք էր յայտնի ասացուածքը. “Faisons notre devoir, le reste est vanite”.

Ստեփան Զօրեան.Քրիստափոր Միքայէլեան.Միմոն Զաւարեան

«Կատարենք մեր պարտքը, մնացածը ունայնութիւն է»... Յետ
նայել չէին սիրում. նշանաբանն էր – «միշտ դէպի առաջ»:

Ուրիշներն էլ – զինուորական փաշտուն հրամանատարներ եւ
ինտելիգենտ ղեկավարներ – նոյնպէս վաղաժամ անհետացան,
գերեզման տանելով իրենց ալէժուփ կեանքի ապրումները,
ոչինչ վաւերագիր չթողնելով յետնորդներուն... Ոչինչ՝ Եփրեմէն,
Սերոբէն ու Մուրատէն, Քեռիէն ու Զաւուշէն, Առաքելէն ու Աւօն,
Տերսիմի Քեռիէն, ոչինչ՝ Հրայրէն, ժողովրդի այդ անզուգական
«դէրվիշ» առաջնորդէն, որ այնքան յուզիչ պատմութիւններ
կարող էր տալ մեզ իր զմայլելի գրչով, եթէ միմիայն նկարագրէր
իր կեանքը, լի ցնցող դրուագներով – ոչինչ՝ Պետօն, Արամ
Արամեանէն, Նիկօլ-Դումանէն, Վազգէն Տէրոյեանէն, Սաքօյն
ու Խէչօն, մեր աննման, «դաշնակցական» Խէչօն, որ իր
տիտանեան հասակին կը միացնէր եւ տիտանեան յանդգնութիւն
ու անձնուիրութիւն – ոչինչ՝ Վարդգէսէն ու Վռամեանէն,
Հրաչէն ու Շահրիկէն, Կոստի Համբարձումեանէն, Խաժակէն
ու Ակնունիէն, Յոնանէն ու Իսուֆեանէն, ոչինչ՝ Իշխանէն,
Համազասպէն, Վանի Սարգիսէն, Մուշի Գեղամէն եւ այլն

Եւայլն... Նրանց թիւը լէգէոն է:

Ազատագրուած Իտալիայի մէջ, ազատագրուած բոլոր արեւմտեան եւ արեւելեան երկիրներում ազատութեան այդ Լէգէօնը շրջապատուած է համազգային գուրգուրանքով ու պաշտամունքով: Նրա մասին երգեր են հիւաւում, նրա հմայքը լցնում է դպրոցական ձեռագրքերն ու ամբողջ գրականութիւնը... որպէսզի տեսնեն նոր սերունդները, թէ ինչպիսի մարդիկ են ծնել իրենց հարազատ ժողովուրդը ազատագրական երկունքի դժոխք-օրերում, թէ ինչպիսի անաղարտ անձնուիրութեամբ են նրանք ծառայել այդ ժողովրդին ու համաշխարհային իղէալներուն եւ թէ որքան են նրանք շքեղացրել հայրենի պատմութիւնը իրենց գործերով, իրենց դիւցազնական արիութեամբ եւ բարոյական անհասանելի բարձրութեամբ:

Սակայն... դժբախտութիւնը հոն է, որ մեր դատը դեռ չէ յաղթանակել... Եւ հող է աղբիւրը բոլոր այսպէս կոչուած քննադատութիւնների եւ ամբաստանութիւնների, բոլոր թունոտ կրքերի եւ անմիտ ցասումների, բոլոր իստերիկ ճիչ ու աղաղակների, որոնք տարափի պէս կը տեղան այսօր Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ, առանձնապէս հայ բոլշեւիկներու կողմէն, որոնք՝ վարչապետէն մինչեւ յետին «գաղափարախօսը»՝ իրենց խորախորհուրդ փիլիսոփայական վերլուծումը բերին «Դաշնակցութեան» դրամային, մահուան դատապարտեցին զայն ու հանդիսաւոր դամբանականներ արտասանեցին: Իրենց կոյր մոլեգնութեան մէջ նրանք մինչեւ իսկ պատրաստ են ժխտել այդ կուսակցութեան գոյութեան պատճառը... Նա պէտք չէ՞ ծնուէր, նա կարո՞ղ էր չծնուել, նա ծնունդ չէ հայկական դժոխքի, նա ինքն է ծնել այդ դժոխքը, նա չէ հետեանք օբեկտիվ իրականութեան, նա չէ արգասիք թիւրք-քրդական անլուր յօշոտումների ու ճարակումների,

նա չէ իդէական, գաղափարաշունչ մի կուսակցութիւն, նման արեւմտեան ու արեւելեան – իտալական, յոյն, սերբ, բուլղար – երբեմնի ազգային-յեղափոխական կուսակցութիւններուն, նա միայն արկածախնդիր հրոսակներու մի խումբ է – հայ-բոլշեւիկների բառացի արտայայտութեամբ – հիմնուած նոյնպիսի արկածախնդիր շէֆերու ձեռքով (Քրիստաֆոր – Զաւարեան – Ռոստոմ...), որոնք, ո՛վ գիտէ, գուցէ եւ անձնական շահեր են հետապնդել...

Հայկական շարժումը – մի «ավանտիւրա»...

Այսպէս են ուսուցանում բոլշեւիկ տէրերը Հայաստան աշխարհի դպրոցների մէջ, հայ մանկըտեաց ու պատանեաց. նրանք արդէն դուրս են վտարել դասագրքերէն ու գրականութենէն ոչ միայն Քրիստաֆորների եւ Զաւարեանների անունները, այլ եւ այն բոլոր դէմքերն ու դէպքերը, որոնք ռեւ առնչութիւն ունին հայ ժողովրդի հայրենասիրական շարժման հետ: Ասում են նոյնիսկ, որ նրանք կրակի են մատնել Ռաֆֆիի, Պատկանեանի, Ահարոնեանի ու այլոց գրուածքները (աուտո-դա-ֆէ...), մտաբերելով, անշուշտ, միջնադարեան իրենց արժանաւոր գաղափարային նախորդների մեծաշառաչ եւ «արգասաւոր» գործունէութիւնը:

Այդպիսով, այն մարդիկ, որոնք ամէն օր յեղափոխութիւն եւ ազատութիւն բառերն ունին իրենց շրթների վրայ, պատրաստ են նոյն իսկ ամենակոպիտ անհեթեթութեան յանգելով – ad absurdum – փաստաբանել, որ ասկէ 30-35 տարի առաջ Թիւրքաց Հայաստանի մէջ, թիւրք-քրտական բռնակալութեան տակ՝ հող չկար հաւաքական ըմբոստացումի համար, կամ եթէ կար, հայ ժողովուրդը, հայ գիտակից եւ զգայուն փոքրամասնութիւնը պէտք չէ ըմբոստանար, այլ անարգ գրաստի պէս, անմոռնչ

համբերութեամբ պէտք է տանէր իր մէջքին ու ծոծրակին տեղացող բոլոր հարուածները, իր գոյութեանն սպառնացող եւ իր ընտանեկան պատիւն անարգող բոլոր բռնութիւնները:

Այդտեղ է յանգում հայ բուլշեփիկների պատմափիլիսոփայութիւնը հայոց Ազատամարտի հանդէպ. այդպէս են նրանց ըմբռնումները գաղափարներու եւ իրերու այն վիթխարի հեղեղի մասին, որ քառասուն տարուց ի վեր փոթորկում է հայ կեանքը եւ կարմրավառ լուսապսակով իշխում է տիրականօրէն ամբողջ հայկական պատմութեան վրայ...:

Աւելի լուրջ ու խորունկ ըմբռնում չենք կարող պահանջել այդ նորակնունք տղաներէն, որոնց մէջ կիրքն է տիրական եւ որոնք պատմափիլիսոփայական կնճիռներն եւ լուծում են պարզ ու դիւրին եղանակով – գրչի մի յանդուգն հարուածով:

Այո, ասացինք, բոլոր վայնասունների պատճառն այն է, որ մեր յոյսերը դեռ չեն իրականացել: Մեր գերմարդկային ճիգերը անկարող եղան պատնէշ կանգնել թշնամու յորձանքի դէմ, որովհետեւ ոչ ոք մեզի օգնութեան հասաւ... Իսկ առանց դրսի օգնութեան՝ անգամ Գարիբալդիի ու Մաձձինիի քաջաց բանակը, քսան միլիոն իտալացի ժողովրդով եւ անկախ Պիէմօնդօն էլ կռնակն ունենալով՝ չպիտի կարողանար Իտալիան ազատագրել...

Մեզ ասում են, որ պէտք է նախատեսէինք վիժումը... Խոստովանում ենք, մարգարէ չեղանք: Քառասուն տարի առաջ, երբ կերպարանաւորւում էր հայ ազատագրական շարժումը, հայոց աշխարհի ամենանուրբ գլուխներն ու հոգիները, Խրիմեանէն մինչեւ Արծրունի եւ Ռաֆֆի, Պատկանեանէն

մինչեւ Փորթուզալեան, Փափագեան (Ստեփան) ու Հայկակ, ապա աւելի երիտասարդները, Քրիստաֆոր, Զաւարեան, Ռոստոմ, ամբողջ հայ առաջադէմ մտաւորականութիւնը, որի ուղեղի ծալքերուն մէջ առնուազն նոյնքան թափանցող, ըմբռնող ու «գուշակող» նիւթ կար, որքան Երեւանի այժմեան վարիչների գլխում,—այդ բոլոր, բոլոր հայ դէմքերը խորապէս համոզուած էին, որ թիւրքահայերի կացութիւնը անհանդուրժելի էր եւ բնաւ երբեք չէին երեւակայեր ու չէին կարող երեւակայել, թէ հայկական ազատամարտը — այդ կացութեան անխուսափելի ծնունդը — կարող էր այնքան կատաստրոֆային վախճան ունենալ, թէ թիւրքաց հայութեան կէսը պիտի ջնջուէր... Լաւատես էր, ընդհակառակը, այն ժամանակուայ հոգեբանութիւնը,— լաւատեսութիւն, որ ծնունդ էր որոշ պատմական ու քաղաքական կօնկրետ տուեալների:

Մտրակել այդպիսի իրողութիւններ՝ միեւնոյն է թէ մտրակել հողմը, որ փչում է որոշ ուղղութեամբ, որոշ կօնկրետ պատճառների մղումով: Որքան կ'ուզէք, գլուխ պատռեցէք, պարապ, անիմաստ վէճ է այս, որ միայն կը ցուցադրէ վիճողներու անդարմանելի թերամտութիւնը:

Խօսքս յեափոխական կազմակերպութիւնների ծագման մասին է եւ ոչ նրանց գործելակերպի, բարոյականի, սայթաքումների ու սխալների, որոնց հանդէպ պատմական քննադատութիւնը — լուրջ, անկիրք, անաչառ քննադատութիւնը — պահպանում է, հարկաւ, դրուատելու կամ մտրակելու իր լիակատար իրաւունքը:

Վատ մարզարէ եղանք, այո, նաեւ համաշխարհային պատերազմի սկիզբներուն: Մենք չկարողացանք նախատեսնել,

որ Դաշնակից պետութիւնները, Զեխօ-Սլօվակիայի, Լեհաստանի, Իւգօ-Սլավիայի, Արաբիայի, հրէական Պաղեստինի ստեղծողները, միմիայն մեզ պիտի լքէին դաւաճանօրէն, միմիայն Սեւրի դաշնագիրը պէտք է պատռուէր, միմիայն ու յատկապէս մեր վերաբերմամբ պէտք է դրժէին իրենց տուած այնքան հանդիսաւոր խոստումներն ու յանձնառութիւնները. մենք չնախատեսանք, որ Թիւրքիան յաղթական Եւրոպայի կրօնկների տակ ճզմուելուց յետոյ, յանկարծ վերստին գլուխ պիտի բարձրացնէր, պիտի գրոհ տար դէպի Կովկաս, պիտի քշէր նախիրի պէս 300 հազարանոց յոյն բանակը, որ մեր յոյսերէն մէկն էր... Մենք չհասկացանք ու չնախատեսանք այդ բոլորը (մեզ հետ միասին բուլթ, անհասկացող եղան եւ Անգլիոյ ամենանուրբ դիւանագէտները), մենք չկարողացանք գուշակել նաեւ Ռուսաստանի անաւոր կրախը, ռուս զինուորական ոյժի անակնկալ ոչնչացումը, չկարողացանք մանաւանդ գուշակել, որ յեղաշրջուած, կարմիր Ռուսաստանը, կօմմունիզմի ու ժողովուրդներու իրաւունքների անունով երդուող Ռուսաստանը ամենատմարդի ձեւով պիտի ոտնահարէր հայ ժողովուրդը, գերազանցելով նոյնիսկ ցարիզմի հակահայ ոճիրները, պիտի պարպէր թիւրքական ճակատը, վերադարձնելով թիւրքաց չայաստանը իր դահիճներին եւ թոյլ տալով – Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնութեամբ – որ օսմանեան տիրապետութիւնը հասնի մինչեւ Ախուրեան:

Մենք չկարողացանք նախատեսանել եւ ջրի ու կրակի ամուսնութիւնը, աւատապետական Անգօրայի եւ կոմմունիստ Մոսկուայի այդ սրտառուչ գրկախառնումն ու դաշնակցութիւնը, որի բիրտ ճիրաններում խեղդուեց հայոց անկախ պետութիւնը...

Այս բոլորը գուշակել, նախատեսանել կարող էին միմիայն հայ բուլշեիկները, վասնզի, ընթերցող, նրանք մեզի պէս

սովորական մարդիկ չեն... Նիշչէի «գերմարդիկն» են նրանք, որ գիտեն նույնիսկ ապագայի մշուշի մէջ յստակօրէն տեսնել ու գուշակել:

Թողնենք սակայն բոլոր post factum մարգարէներին (մարգարէ՝ յետ իրողութեան... Ուշացած մարգարէ) եւ վերադառնանք մեր նիւթին:

Մենք պարտուեցանք: Այդ չի նշանակում, սակայն, թէ հայ ազատագրական շարժման փառաւոր Լէգէօնը պէտք է մոռացուի անդունդը նետուի. չի նշանակում, թէ նրա դաժան աշխատանքը միանգամայն ապարդիւն անցաւ:

Ո՛չ, ո՛վ ընկերներ: Այն սերունդն իսկ, որ այսօր ապրում է մեր վեհապանծ Մասիսի շուքին տակ, այն ազատ մտաւորականութիւնը, որ չի ուզում գլուխ ծռել ոտաական մտրակի ու խարազանի առջեւ, այն ազատ ժողովուրդը, որ երէկ, Փետրուարեան օրերուն մի վսեմ խիզախութեամբ ծառացաւ նոր, օտար տէրերու դէմ, որոնք կ'ուզէին խեղդել իսպառ այդ ազատութիւնը, մեռցնել իսպառ հայ զանգուածի գիտակցութեան մէջ Հրայրներու ու Եփրեմներու ազատատենչ աւանդութիւնները, այն ազատ ժողովուրդը, որ այսօր էլ չի ուզում բոլշեփկ, կօմմունիստ ճանաչել ինքզինքը, որ սրտի խորքերում հեզնում է մեր դեռաբուսիկ կարմիրների ծրագրային բանդագուշակութիւնները, եւ որ միայն համակերպում է – ու պէ՛տք է համակերպի – քաղաքական գերագոյն նպատակներով, այն ազատ ժողովուրդը – թիրքահայ ու ոտաահայ, ի մի ձուլուած այլ եւս յաւիտեան – ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ հարազատ ծնունդ մեր անմահ Լէգէօնի 35-ամեայ դաժան ճիգերու...

Մի՛ վհատիք, ո՛վ ընկերներ. մի՛ ընկճիք ճակատագրի

շմեցուցիչ հարուածների տակ, ինչպէս որ չեն ընկճուել Քրիստոսը, Ռոստոմը, Զաւարեանը – մեր անբաժան գաղափարական Երրորդութիւնը – այն ահաւոր օրերում, երբ ցար-սուլթանական կրօնկները տակ խոշտանգում էր հայկական դատը, փոշիանում էր կազմակերպութիւնը եւ մահաշունչ ամայութիւն էր բուրում ամբողջ սգաւոր հայ աշխարհից:

Ապստամբութեան հրաւեր չեմ կարդում: Եղբրական սխալ կը լինէր Ռուսաստանի դէմ այժմ ապստամբիլը: Արդէն Փետրուարեան թոփչքն էլ մի ահեղ ոփակ էր, որ գուցէ միայն հայ ժողովուրդը կարող էր անել (վրացիք չարին համանման պայմանների մէջ): Հայ ժողովուրդը ուժասպառ է, արիւնաքամ. Հանգիստ ձգենք ու թողնենք իրերը բնական էւօլիւսիօնին... Բայց եւ չհամակուինք մի կողմէն մոայլ յոռետեսութեամբ՝ մեր կատարելիք միասիօնի նկատմամբ, միւս կողմէն՝ պարապ ու յանցաւոր լաւատեսութեամբ՝ թէ հայ բոլշեփկները այլ եւս բաւ են՝ հայոց աշխարհի ճակատագիրը վարելու համար եւ թէ «Դաշնակցութիւնը» այլ եւս աւելորդ է...

Աշխարհը դեռ ծփում է ալեկոծութեան մէջ, վառօդ է շնչում միջազգային լարուած մթնոլորտը եւ ոչ մի ազգապահովագրուած չէ վաղուան վտանգներէն... Հայ բոլշեփկները, մեծախօս ու գոռոզ, տօնում են իրենց յաղթանակները հայ մարտական կուսակցութեան դէմ, բայց դա նմանում է հրաբուխի վրայ կատարուող խնճոյքին... Վաղն իսկ, միջազգային ունէ բարդութեան պարագային, կարող է պատահել որ մեր քաջամարտիկ կարմիրները ոտա զինուորների հետ «կծիկը դնեն» դէպի Թիֆլիզ ու Հայաստան, անտէր, անպաշտպան ձգելով հայ ժողովուրդը... Որովհետեւ, որքան էլ այդ կարմիրները Դաշնակցականներու «յաջորդներ» լինին, նրանցից ոչ ոք

կը պահանջէ այնքան անձնուրացութիւն ու արիութիւն, որ կարողանան վտանգի օրերին թեւ ու թիկունք լինել հայ ժողովրդին, նման Քեռիներուն ու Արամներուն...

Ռուար, այո՛, վաղն իսկ, առաջին ընդհարումէն յետոյ, կարող է չքանալ Հայաստանի հորիզոններէն (Լենին շատոնց զոհաբերեր է հայ ժողովուրդը տիեզերական Յեղափոխութեանը եւ հայկական դատը նրա համար Եարօսլավցի մէկ զինուորի ոսկրտանքը չարժէ) – կարելի է այնուհետեւ երեակայել կացութիւնը մի բուն ժողովրդի, որի ապաւէնն են բոլշեւիկ հրամանատարներն ու այսպէս անուանուած «կարմիր բանակը»...

Հայ բոլշեւիկները կարող էին, զուիցերիական միլիտի սիստեմով, առնուազն 50,000ի հասցնել հայ բանակը, զէնք ու ռազմամթերք պահանջելով Մոսկուայէն, որը այնքան առատաձեռնութեամբ կը մատակարարէ Քեմալականներուն: Չեն անում, սակայն, եւ Հայաստանի կարմիր գունդը բաղկացած է ընդ ամէնը մի քանի հազար զինուորներէ: Այդ թիւն, անշուշտ, բաւարար է հայ կօմմունիստների աչքում, որոնք վայրի վերոյ յայտարարում են շարունակ, թէ Երրորդ Ինտերնացիօնալը հաշտեցրել է Կովկասեան եւ արեւելեան բոլոր ցեղերը, եւ վերջ դրել ազգամիջեան հակամարտութեան ու ատելութեան: Մենք գիտենք, սակայն, որ դա աղէտաւոր մի պատրանք է, գիտենք, որ «տաճիկ պրօլետարիատը» շատ չի փոխուել Երրորդ Ինտերնացիօնալի դպրոցի մէջ, գիտենք, որ թաթար ցեղը մեծամասնութեամբ մնում է մօլեռանդ մուսավաթական, վրացին մնում է մենշեւիկ, որ միջցեղային ատելութիւնները բնաւ չեն պակսել, որ Թիֆլիզի ու Բազուի մէջ պատասխանատու պաշտօններով բազմած հայ կօմմունիստները, տարաբախտաբար, չեն կարող արծարծել

վրացու, թաթարի մէջ համերաշխութեան զգացումներ դէպի հայութիւնը, այլ միայն ատամների կրճտոց. գիտենք, որ վաղը, առաջին իսկ պատեհ առիթով, ուսաները Կովկասէն, կամ միայն Հայաստանէն քաշուելու պարագային, Բագուէն մինչեւ Ղարաբաղի խորքերը, մինչեւ Գանձակ ու Նախիջեան, թաթար խուժանը պիտի գրոհ տայ հայ անպաշտպան համայնքներու դէմ – ինչպէս 1905-1906 ի սեւ օրերուն, եւ այս անգամ, ինքնավստահ, խանդավառ ու յաղթական... «Դաշնակցութիւնը այլեւ չկայ... Զարկ»....

Զգանատ լինենք: Զշտապենք թեթեւ սրտով դամբանականներ արտասանել հայ մարտական կազմակերպութեան դիակի վրայ, թաղման ծէսեր կատարել: Հայ ժողովուրդը դեռ պէտք ունի «Դաշնակցութեան»:

Ա՛հ, անշուշտ, նա եւ անգոր է թիրքական սպառազէն բանակի հանդէպ, ինչպէս որ անգոր էր յոյն զօրքը, բայց, այնուամենայնիւ, նա դեռ եւ ոյժ է, եւ որքան ինձ յայտնի է, բաւականաչափ կենսուրախ ոյժ, որ բնաւ տրամադիր չէ ինքնասպան լինելու:

Նա մի ոյժ է, որ յամենայն դէպս ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործի մէջ վաստակել է անթառամ դափնիներ: Նրա մեղքը չէր, որ պայթեց համաշխարհային եւ ուսա-թիրքական պատերազմը, բայց եթէ Թիրքաց Հայաստանի համայնաւեր կատաստրօֆէն ճողոպրեցան Վասպուրականի հայութեան մի խոշոր հատուածը եւ այլ բեկորներ Մուշէն, Սասունէն, Կարինէն, որոնք այսօր կ'ապրին հայրենիքի կովկասեան բաժնին մէջ, աւելին ասենք, եթէ ինքը կովկասեան հայութիւնը համեմատաբար թեթեւ զոհերով դուրս եկաւ վերջին քսան տարուայ թաթարական ու այլ պոգրոմներէն,

Երբեմն նույնիսկ շժմեցուցիչ ու խրատական հակահարուածներ տալով իր գոյութեան երդուեալ ոսոխներին,– դա միայն շնորհիւ «Դաշնակցութեան» էր:

Եթէ վերջին քառադարեակում, հայ ժողովուրդը մի յայտնի վարկ, հմայք ու արժանապատուութիւն վաստակեց – նույնիսկ ռազմական տեսակէտից – կովկասեան Բաբելոնի մէջ, յաշս վրացու, ռուսի ու թաթարի, եթէ այդ ժողովուրդների աչքում հիմքից փլեց վաղեմի անարգական հասկացողութիւնը հայի մասին, որ Պուշկին խտացրել էր իր մէկ տխուր դարձուածքի մէջ – «Դու վախկոտ ես, դու հայ ես» – եթէ կովկասցիք սկսեցին աւելի յարգանքով ու նույնիսկ ակնածութեամբ նայել հայ մարդուն, հայ գաղափարական ու յեղափոխական երիտասարդութեան եւ ամբողջ հայ ընդհանրութեան,– շնորհիւ «Դաշնակցութեան» էր:

Եթէ Հայաստանի հողի վրայ այսօր ստեղծուել է մէկ ու կէս միլիոն (Լեոնային Ղարաբաղն էլ հաշուելով) հոծ, միապաղաղ հայ ազգաբնակչութիւն, մի բան որ չէ եղած երկար դարերու մեր պատմութեան մէջ,– այդ եւա շնորհիւ «Դաշնակցութեան» էր, որը, աւանդ, միշտ հնարաւորութիւն չի ունեցել խաղաղ ու մարդավայել միջոցներով լուծելու հայ ազգային գոյութեան այդ ցաւոտ կնճիոր եւ երբեմն հարկադրուել է դիմելու իր դրացիների մեթոտներուն...

Դառնանք այժմ մեր ազատութեան Լէգէոնին:

Մի անցեալ, մի ամբողջ պատմութիւն կորսուելու վտանգի մէջ է, մի անցեալ, որի ցաւոտ, արինալի գալարումների մէջ այնքան իմացական գանձեր են կուտակուած, այնքան հմայիչ տիպարներ հերոսական անձնագոհութեան: Անտարակոյս,

ամենահարուստ հատուածը հայկեան դարաւոր պատմութեան... Ի՞նչ է ազգերի կեանքը առանց այդ վսեմ էջերի, առանց այդ իմացական գանձերի... Թափառական բեղութիւններու կամ աֆրիկեան անտառաբնակ բուշմէններու մի կենցաղ:

Այդ պատմութիւնը պէտք է գրել: Իդէալիզմի, հերոսութեան, գաղափարական անաղարտ մաքրութեան այդ տիպարները իրենց գործերով հայ սերունդներուն պէտք է ցուցադրել: Հայ պատանիներուն, գիւղացիներուն, արհեստաւորներուն, հայ նորաբողբոջ մտաւորականութեան... Այո՛ – նաեւ երկրի մէջ: Բուշմէիզմը իր դրակօնեան միջոցներով անգամ չի կարող ջնջել մի անցեալ, որի հետ կապուած է հայ զանգուածը իր սրտի եւ մտքի ամենանուրբ թելերով: Բուշմէիզմը չպիտի յաջողի ոչնչացնել հայ երկրի մէջ Քրիստաֆորի ու իր ընկերների պաշտամունքը: Ինչ էլ անեն նրանք, այդ պաշտամունքը լինելու է միշտ հայ սերունդներու բարոյական դաստիարակութեան ամենազօրաւոր խթաններէն մինը:

Գիտեմ, փականքները կան ազատ խօսքի, մամուլի դէմ, աւելի բռնաւոր քան Նիկօլայ I կայսեր օրով: Բայց տպագրական խօսքը անհասանելի բարձրունքներում սաւառնող արծիւն է, որ կը հեզնէ տարածութեան ու այլ արգելքները. ոտա, հայ, վրացի սօվետական կառավարութիւնները, անգամ չինական պարիսպներով, չպիտի կարենան զերծ պահել երկիրը դրսի հոսանքներէն ու ազդեցութիւններէն:

Գրենք ուրեմն, ինչ որ գիտենք, մեր մեծ ուսուցիչներու մասին: Գրենք էականը:

Քրիստաֆորը՝ իբրեւ մարդ, Քրիստաֆորը՝ իբրեւ մտածող եւ գործող, իբրեւ առաջնորդ եւ կազմակերպող:

ԻԲՐԵՒ ՄԱՐԴ

Ապրում են միայն նրանք, որոնք պայքարում են...
Ու քայլում մտախոհ, վսեմ իղձով տոգորուած
Մնուցանելով անդադար, ցերեկ եւ գիշեր
Կամ մի սուրբ աշխատանք եւ կամ թէ մի մեծ սէր...
ՎԻՓՏՈՐ ՀԻԻՓՕ

Շատ անգամ առիթ եմ ունեցած խօսելու անհատի դերի մասին՝ պատմութեան մէջ: Ինչ էլ որ ասեն, այդ դերը անհատին է: Խօսքս, ի հարկէ, օժտուած, կամքոտ, խոշոր անհատների մասին, որ աստուածային կայծեր են կրում սրտի ու ուղեղի մէջ եւ առաքելական դրոշն ունին իրենց ճակատին: Ստէպ անհատը ինքը մի դրօշ է: Ստէպ՝ նա ինքը մի ամբողջ կազմակերպութիւն է... Ամայութիւնից խմբեր է դուրս բերում, կազմակերպութիւն է ստեղծագործում: Այդպէս – մեր Քրիստաֆորը:

Յիշենք դարձեալ Իտալիայի օրինակը: Մտքերի ի՛նչ փոթորկում եւ ո՛րպիսի յեղաշրջում առաջ բերեց երիտասարդ Մաձձինին իտալական աշխարհում, որ մինչեւ անցեալ դարու 50-ական թուականները տնքում էր Աւստրո-Բուրբօնեան բռնապետութեան լուծի տակ¹:

Անշուշտ, յեղափոխական աշխատանք կատարուել էր եւ Մաձձինիից առաջ, գլխաւորապէս հայրենասիրական ազատաշունչ գրականութեան միջոցով: Բայց նա էր, որ յուզեց ու շարժեց զանգուածը: Եւ որքա՛ն արին... ըստ երեւոյթին թափուած ապարդիւն: Ամէն մի ցնցող նաւաբեկումից յետոյ, երբ դաւադրական ակտերը վերջանում էին զանգուածային կախաղաններով, ամբօխը, տգէտ ու գիտուն, անէծքի շանթեր

էր թափում Մաձձինիի վրայ... Բայց նա անվրդով շարունակեց իր գործը, անցաւ շատ արիւնների ու սարսափների միջից եւ յաղթանակեց: Եւ անիծող ժողովրդի յետնորդները անմահութեան կոթողներ տնկեցին ի պատիւ մեծ Դաւաղիւրի:

Հարկաւ, մեծ անհատներն եւ ամենակարող չեն: Նրանց գործը յաղթանակով պսակում է միայն այն ժամանակ, երբ առարկայական պայմանները քիչ-թէ շատ նպաստաւոր են: Այդ պայմանների մէջ են, օրինակ՝ երկրի աշխարհագրական դիրքը, ժողովրդի թուական ոյժը, նրա ամփոփ կամ ցրիւ լինելը, ազգային ինքնագիտակցութեան աստիճանը, տիրող բռնապետութեան էութիւնը եւ մանաւանդ արտաքին քաղաքական կացութիւնը: Ասացինք արդէն, որ առանց դրսի աջակցութեան, առանց ֆրանսիական հարիւր-հազարաւոր բանակի՝ Մաձձինին, թէկուզ հարիւրաւոր Գարիբալդիներ ունենար իր թիկունքը՝ չպիտի կարողանար յաղթահարել աւատրիական, Բուրբօնեան եւ այլ բանակները եւ ազատագրել հայրենիքը:

Առարկայական պայմանները հոն միանգամայն նպաստաւոր էին եւ անհատ-հերոսները – Մաձձինի, Գարիբալդի, Բիքսիօ եւ այլն առանձնապէս բախտաւոր եղան: Երբ շարժման պարագլուխները վտանգում էին, նրանք դիւրութեամբ ապաստան էին գտնում փոքրիկ, անկախ իտալական Պիէմօնդի մէջ եւ կամ հարեւան ազատ Ֆրանսիայում, ուսկից եւ մղեց իր քարոզչութիւնը Մաձձինին, երկար տարիներ: Իսկ աւատրիական բռնապետութիւնը, որքան էլ դաժան, այնուամենայնիւ, չէր ջարդում անմեղ ժողովուրդը, յեղափոխականների դաւադրական ակտերի համար:

Համեմատեցէ՛ք հայկական իրականութեան հետ... Չգիտեմ՝ ինչ կարող էր անել Մաձձինիի դաւադրական հանձարը

կամ Գարիբալդիի դիցազնական ոգին՝ Հայաստանի պայմաններու մէջ: Եթէ ճիշտ է, որ հերոս անհատի մեծութիւնը չափում է յաղթահարուած արգելքներու մեծութեամբ, ապա չափազանցութիւն չէր լինի ասել, որ հայկական Մաձձինին եւ հայ համեստ Գարիբալդիները իրենց ներքին արժէքով, իրենց անվեհեր թուիչքներով յամենայն դէպս ոչնչով պակաս չեն իտալականներից²:

Ծանօթ ճշմարտութիւն է, որ առհասարակ պատմական մեծ, փոթորկոտ վայրկեանները գտնում են իրենց համապատասխան մարդիկը: Անցեալ դարու 70-ական թուականները (պատերազմ, հայոց հարց եւ Բերլինի վեհաժողով) յառաջ մղեցին Փայաջուկցի Հսկային, որ իր վէպերով բոցավառեց ամբողջ հայ երիտասարդութիւնը: Տասը տարի յետոյ, հայկական բողոքը վէպից արդէն անցնում էր կեանքի մէջ, զգացում էր կազմակերպելու հրամայական պահանջը, – եւ հայոց պատմութեան այդ բախտորոշ վայրկեանը չէր կարող գտնել մի աւելի կատարեալ դէմք – իր բարոյական ու իմացական պատկերով եւ իր աննման կազմակերպչական տաղանդով – քան մեր հանգուցեալ Վարպետը:

Եւ գուցէ երբեք այդ ճշմարտութիւնը այնքան սուր կերպով չէր զգացուել, ինչպէս Քրիստաֆորի մահէն յետոյ: Այդ մահը համազգային սուգի կերպարանք առաւ: Հայաստանի վրայ ծանրացած էր ոռա-թիրքական բռնապետութեան թաթը եւ հայ մամուլը միայն երկչոտ տողերով արձանագրեց կորուստը: Բայց մահուան բօթը խուլ որոտի պէս թափանցեց Հայաստանի ու ամբողջ Կովկասի գիւղ ու քաղաքները, ամէն տեղ վշտի հառաչանք ու մրմունջ խլելով հայ սրտերից: Իսկ երբ 1905-ի Հոկտեմբերեան Մանիֆեստէն յետոյ լեզուները բացուեցան, անվերջ սգահանդէսներու թափորներէին, որ կը կազմակերպուէին

ամէնուրեք, խուռն բազմութեան ներկայութեամբ եւ վշտի անկեղծ ու յուզիչ արտայայտութիւններով...

Դժուար է գտնել մի ուրիշ հայ դէմք – Խրիմեանէն զատ – որ այնքան հմայք ու ժողովրդականութիւն վայելէր, այնքան սիրուած ու յարգուած լինէր թէ մտաւորականութենէն եւ թէ զանգուածներէն:

Եւ, սակայն, Քրիստաֆորը չունէր բնաւ այն արտաքին փայլն ու շուքը, որ բնորոշում է հայոց աշխարհի մեծերին: Նա չէր ունեցած պերճ լեզու, շքեղ տիտղոս ու քարոզչական թափօրներ, ինչպէս Խրիմեան. չէր խօսած ամէն օր լրագրի ամբիոնից հայ ժողովրդին, ինչպէս Արծրունի, չէր գրած շեփորող ու լացացնող վէպեր, ինչպէս Ռաֆֆի. չէր օժտուած խօսնակ քնարով, ինչպէս Պատկանեան. չէր կախարդած բազմութիւնները թատրոնական բեմէն, ինչպէս Պետրոս Աղամեան...

Կորած, անշուք, համեստ մի մտաւորական, որի միակ արտաքին փայլը, իր նուրբ, տանջուած, վեհօրէն գեղեցիկ, առաքելական դէմքի մէջ էր:

Շատերը չէին էլ տեսած նրան. ոչ էլ կարդացած էին նրա սակաւաթիւ յօդուածները: Շատ շատերին, հեռու գաւառներում, նրա անունն անգամ անձանօթ էր: Բայց մէկ բան գիտէին ամէնքը. նա կազմակերպութեան գլուխն էր եւ ինքը գերագոյն կազմակերպողը, որ նահատակուել էր գործի փշոտ ճանապարհին: Գուցէ այն տարտամ բնազդը կար հայ սփայտող երիտասարդութեան մէջ, որ այս մեռնողը տարբեր նիւթից, խմորից էր...

Բանաստեղծներ, հրապարակագիրներ, վիպասաններ ու դերասաններ շատ էր ունեցած հայ ազգը, բայց կազմակերպիչ տաղանդներ սակաւ են ծնում դարերով պառակտուած, անմիաբանութեան, ծայրայեղ անհատապաշտութեան ախտերով մշակուած հայ անդաստանում...

Այդտեղ է, անուշտ, Քրիստաֆորի արտակարգ ժողովրդականութեան գաղտնիքը: Նա leader էր (առաջնորդ) բառիս ճշմարիտ, անգլիական իմաստով, վասնզի ընտիր իմացականութեանը միացնում էր եւ բարոյական մեծ առաքինութիւններ. հաստատուն նկարագիր, անյողդողդ կամք, անաղարտ մաքրութիւն եւ անկաշառ շիտակութիւն:

Դո՛ւրս նետենք մեր ուղեղներից Մարքսեան յեղաթիւրուած մատերիալիզմի այն անհեթեթ նախապաշարմունքը, թէ անհատը ոչինչ է եւ թէ զանգուածն ու առարկայական պայմանները ամէն բան են: Մէկ երկու ընկերներ եռանդով հոլովում են այն միտքը, որ արդէն հնացած է եւ հակառակ մեր ծրագրի ոգուն: Եթէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հիմնադրութեան օրից ի վեր, արագօրէն ճիւղաւորուեց իր խորունկ արմատները տարածելով բոլոր հայաբնակ վայրերում, եթէ նա յարատեւեց այնքան տարիներ, կուրծք տալով թէ՛ արտաքին ահաւոր խոչընդոտներին եւ թէ՛ ներքին «պարբերական» տագնապներին, – այդ բոլորը մի խոշոր չափով կը պարտինք այն իրողութեան, որ Մարմնի գլուխը կանգնած էին գաղափարական, անբիծ մարդիկ եւ միանգամայն հմուտ ղեկավարներ: (Հարկաւ, նրանք եւս մտքի ու գործի հանճարներ չէին, բայց եւ, անտարակոյս, ամենաբարձր տիպարներից էին, որ հայ ցեղը կարող էր արտադրել):

Ապակենտրոնացման ու կենտրոնացման խնդիրները

երկրորդական իրողություններ էին, եւ եթէ Հնչակեան կուսակցութիւնը այնպէս շուտ կազմալուծուեց, պատճառը, հարկաւ, կենտրոնացումը չէր, ոչ իսկ գուցէ կէս-գաղութային իր կերպարանքը, գլխաւոր պատճառն այն էր, որ նա մարդ չունէր իր գլուխը: Պ. Նազարբէգեան մի քանի տարի ցոյց տուեց անսովոր եռանդ, ունէր գրիչ, զուրկ չէր նոյն իսկ հրապարակախօսական շնհորքից – թէեւ յօդուածներից շատերը հայերէն չեն – բայց նրա միապետական բնաւորութիւնը անհնարին կը դարձնէր կազմակերպութեան ծաւալումն ու խորացումը: Եթէ Հնչակեան կուսակցութիւնը կանգնած լինէր իր կոչման բարձրութեան վրայ, լուրջ ու պարկեշտ դեկավարներով, Քրիստաֆոր իր բազմաթիւ ընկերներով ու համախոհներով կը յարէր հաւանականօրէն այդ կուսակցութեան եւ պահանջ չէր լինի նոր յեղափոխական կազմակերպութիւն ստեղծելու ու հայութեան ուժերը ցրուելու:

Եւ եթէ նորածին կազմակերպութիւնը մկրտուեցաւ «Դաշնակցութիւն» անունով – դրա պատճառը նոյն Քրիստաֆորի ու իր ընկերներու հիմնական մտահոգութիւնն էր՝ հաւաքել, կենտրոնացնել գոյութիւն ունեցող բոլոր ցիրուցան յեղափոխական ուժերը: Նոր կազմակերպութիւնը պէտք է լինէր այդ բոլոր ուժերի «դաշնակցութիւնը»: Նրա մէջ պէտք է մտնէր նաեւ Հնչակը, որ հրաւիրուած էր, մի յայտնի ժամանակ մասնակցեց միութեան բանակցութիւններուն, բայց, տարաբախտաբար, շուտով խզեց յարաբերութիւնները «Դաշնակցութեան» հիմնադիր խմբերի հետ եւ այդպիսով գրեթէ է՛ն սկզբից բաժան-բաժան գոյութիւն ունեցան հայկական երեք հոսանքներ («Արմէնիան» փոքրաթիւ հետեւողներ միայն ունէր) մի հանգամանք, որ ի հարկէ որոշ չափով վնասեց ընդհանուր շարժման:

Քրիստափոր Միքայելեան

ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ

Քրիստաֆորը ծնունդ է Գողթանի սիրուն մայրաքաղաքում – Վերին Ագուլիս – մի աշխույժ, գործոն, գերազանցապես օժտուած համայնքի մէջ, որը Ղարաբաղի ժողովրդի հետ կազմում է կովկասեան հայութեան սերը, ամենաընդունակ, ամենաընտիր հատուածը: Զոկ եւ Ղարաբաղցի կազմում են այդ երկրի – կարելի է համարձակ ասել՝ ամբողջ Կովկասի – ամենաձեռնարկու, ամենաանհանգիստ ու գործունեայ տարրերը, որ սիրում են նետուիլ դէպի հեռաւոր հորիզոններ, առեւտրական նպատակներով կատարում են մեծ, արկածալի ուղեւորութիւններ դէպի Պարսկաստան, Ռուսիա եւ Եւրոպա, դեռ անցեալ դարու 50-ական թուականներէն, երբ շատ տեղերում երկաթուղին գոյութիւն չունէր: Ուղեւորութիւններն ու առեւտրական յարաբերութիւնները լուսաւոր կենտորնների հետ առաջ են բերում մտքերի շփում ու փոխանակութիւն, բարձրացնելով միաժամանակ համայնքի նիւթական բարեկեցութեան մակարդակը, որ անհրաժեշտ խթաններից մինն է կուլտուրայի եւ առաջադիմութեան:

Եւ Ագուլիսը 80-ական թուականներին արդէն շէն, բարգաւաճ մի գիւղաքաղաք էր, միաժամանակ հայկական մշակույթի մի օրրան, ուր կը խօսուէր համեմատաբար սիրուն, ներդաշնակ հայ բարբառ: Երբ Ղարաբաղէն մեկնելով եւ Զանգեզուրի շքեղազարդ լեռ ու հովիտները կտրելով, չորս-հինգ օրուայ յոգնատանջ ուղեւորութենէն յետոյ հասնում էիք Ագուլիս, ձեզ թւում էր, թէ անապատէն մէկէն ի մէկ ընկնում էիք սիրուն, դալարազեղ մի օվասիս...

Հակապատկերը, կօնտրաստը կատարեալ էր. Զանգեզուրը՝ իր ժողովրդով՝ կոշտ, անտաշ, նահապետական, իսկ Ագուլիսը՝

գրեթէ երոպական մի գիւղաքաղաք, ուր մարդիկ, կանայք աչքի էին ընկնում իրենց նորաձեւ կեցուածքով, իրենց բարեկիրթ շարժ ու ձեւերով ու քաղցրահնչիւն հայ բարբառով, Ագուլիսը՝ մի գիւղաքաղաք, ուր կային դպրոցներ ու գրադարաններ, կուլտուրական այլ եւ այլ հաստատութիւններ:

Զարմանալի չէ, որ այդտեղից դուրս եկան ուսահայոց վերածնութեան մի շարք առաջամարտիկներ՝ Քրիստաֆորի հետ Բուրխուդարեաններ, Քալանթարներ, Արասխանեան, Ք. Թադէոսեան եւայլն: Քիչ անդին, Ագուլիսէն մի երկու մղոն հեռաւորութեան վրայ, Յղնա գիւղում ծնուել է մեր Ռոստոմը:

Ագուլիսը՝ մի ճշմարիտ օվասիս նաեւ արտաքին իր տեսքով, մի գեղեցիկ, մշակուած ծառաստան, իսկ շուրջը, ընդարձակ տարածութեան վրայ՝ լերկ ժայռեր ու կիրճեր միայն: Անշուշտ, այդ ամայութեան շնորհիւ է, բնական միջավայրի այդ աղքատութեան, անբերրիութեան շնորհիւ է, որ Ագուլիսի բնակիչների մէջ վաղաժամ զարգացել է առեւտրի սէրը, տոկոսն, արտակարգ աշխատասիրութիւնը, մաքառելու հզօր բնազդը եւ թափառական կեանքի տենչը:

Աշխարհագրական աղքատ միջավայր – ուր, սակայն, լեռ ու ձորերը լեցուն են Դավիթ Բէկեան կոփաներու յուշերով եւ այլ պատմական աւանդութիւններով...

Ահա այդպիսի միջավայրում են ծնուել հայոց նորագոյն պատմութեան երկու տիրական ու պայծառ դէմքերը – Քրիստափոր եւ Ռոստոմ: Թողնենք առ այժմ Ռոստոմին եւ զբաղուենք Քրիստափորով:

Քրիստափոր Միքայէլեան

Նրա մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը թո՛ղ գրեն իր անմիջական հարազատները: Գիտենք, որ այն օրից, ինչ Քրիստաֆոր Միքայէլեանը աչք է բացել ու սկսել է գիտակցական կեանքով ապրել, նա տոգորուած է եղել ժողովրդին ծառայելու բուն տենչանքով: Գիտենք, որ նա շատ երիտասարդ աւարտել է Թիֆլիսի Ուսուցչական Ճեմարանը, կովկասեան բարձրագոյն դպրոցներէն մինը, ուր կը պատրաստուէին ժողովրդական ուսուցիչներ գաւառներու համար:

Ապա ուսումնաւարտ Միքայէլեանը սկսել է իր կառիերը համեստ ձեւով, իբրեւ գիւղական ուսուցիչ. պաշտօնավարել է իր ծննդավայր Ագուլիսի մէջ, եղել է հմուտ, խղճամիտ ու բեղուն ուսուցիչ: Այն ժամանակ, հայ առաջադիմական մամուլն ու գրականութիւնը մէկ գերագոյն կարգախօս ունէին – դպրոցը: Դպրոցը՝ մեծ վերանորոգիչն ու յեղափոխիչը, դպրոցը՝ գերազանց գործիքը հայ սերունդներու կրթութեան ու դաստիարակութեան՝ ժամանակակից ազատաշունչ գաղափարներու ոգով. դպրոցը Քրիստաֆորի գործունէութեան առաջին ասպարէզն եղաւ:

Սակայն, դպրոցական գործունէութիւնը գիւղաքաղաքում չէր կարող գոհացնել նրան. նա ձգտում էր դէպի աւելի լայն հորիզոն, որպէս արծիւը փակուած վանդակի մէջ. ձգտում էր շարունակ դէպի համալսարան՝ բարձրագոյն ուսման երազով: Եւ նա անցուցել է շատ նեղ օրեր, վարել է խիստ չարքաշ կեանք, ապրել է միշտ նիւթական կարօտութեան մէջ, պայքարել է բազմաթիւ խոչընդոտներու դէմ՝ հէնց միայն Մոսկուա երթալու իր իղձը կատարելու համար:

Այդ բոլորին պերճախօս վկայ է հետեւեալ թղթակցութիւնը Քրիստաֆորի մասին, որ գտայ պատահամբ այս օրերս «Մեղու

Հայաստանի»ի հինաւորց էջերը պրպտելիս: Թղթակցութիւնը 1881 մարտ 15-ին է, Վերին Ագուլիսէն, ուր 23 տարեկան Քրիստաֆորը, վարժապետ էր դպրոցի մէջ:

Թղթակիցը, Վիշապագուն ստորագրութեամբ, հաղորդում է, թէ «Կայացաւ տղայոց ուսումնարանի երեսփոխանական ժողով» եւ որ այդտեղ օրակարգի հարցերէն մինն էր՝ «տեղւոյն ուսումնարանի ծախսով ուսում առած եւ այժմ ուսուցիչ պ. Միքայէլեանի ոտճիկի հարցը»:

Եւ – ասում է Վիշապագունը – «Միքայէլեանի հարցը մեծ հակաճառութեան նիւթ եղաւ»: Ահա հարցի էութիւնը թղթակցի բառերով.

«Ուսումնարանը իւր ծախքով պարոնին ուղարկել է Թիֆլիսի Ուսուցչական Դպրոցը, որ այնտեղ աւարտելուց յետոյ գայ եւ այստեղի ուսումնարանում ուսուցչի պաշտօն վարէ իւր կարգացած տարիներից երկու տարի աւելի, տարեկան ոտճիկ 150 մանէթ. (ամսական 12^{1/2} ուրբլի. Մ. Վ.):

«Պ. Միքայէլեանը, ուսման սիրով ոգեւորուած, առանց քննելու այդպիսի տարօրինակ պայմանը, ընդունում է: Աւարտելուց յետոյ, պարոնը խնդրում է, որ ուսումնարանը իւրեան օգնէ բարձրագոյն ուսում ստանալու եւ աւելի կատարելագործուած ուսումնարանին ծառայէ, իսկ հոգաբարձուք յայտնում են, որ գայ դեռ մի տարի ուսուցչութիւն անէ եւ այդ մի տարուայ ընթացքում նորա խոստանում են որքան հնար է աշխատել բարերարներ գտնելու նորա համար եւ միեւնոյն ժամանակ յայտնում, թէ փոխանակ տարին 150 ուրբլի տալու, զիջումն կ'անեն: Պարոնը եկաւ եւ այժմ ուսուցիչ է»....

Երկար վիճաբանութեան նիւթ է դառնում հոգաբարձական ժողովներու մէջ եւ այդ «զիջումի» հարցը (այսինքն՝ ոտճիկը աւելացնելու): Թղթակիցը շարունակում է.

«Այժմ այդ ժողովում խօսուեցաւ, թէ որքան զիջում լինի: Շատերը իրանց վաճառականական կէտից քննելով, առաջարկեցին, որ 150 ուրբլուց ոչ մի կոպէկ աւել չը տրուի...

Բայց այդ խիստ առաջարկովիւնը մերժուեցաւ եւ երկար խօսակցովիւնից յետոյ վճռուեցաւ, որ նորան 300 ուրբլի տան, իսկ եթէ կը խոստանայ եւ հետեւեալ տարիները մնալու, ոտճիկը էլի աւելացնեն ժողովի համաձայնութեամբ, ապա թէ ոչ, նորանից ստանան ուսումնարանի արած ծախսը իւր տոկոսով:

«Գալով նորան օգնելու մասին, հոգաբարձուք յայնտեցին որ ուսումնարանը միջոց չունի օգնելու:

«Ցանակլի կը լինէր, որ հոգաբարձուք մտածէին այս մասին, կամ բարերարներ գտնէին եւ կամ ուսումնարանի դրամագլխից օգնէին»...

Այս տողերը բերինք ցոյց տալու համար, թէ որքան տխուր պայմաններում է սկսել իր կառիւնը այն մարդը, որ 15-20 տարի յետոյ պիտի դառնար հայ երիտասարդութեան փայփայած կուռքը: Սակայն, այդպէս եղած է գրեթէ բոլոր նշանաւոր հայ գործիչներու ճակատագիրը:

Այնուհետեւ, Քրիստաֆորի կեանքին հետեւելու համար, դիմելու ենք անմիջական աղբիւրին – իրեն – Քրիստաֆորին: 1903ին, երբ «Փոթորկի» շրջանը աւարտելէ յետոյ,

պատրաստում էր նետուելու a corps perdu նոր վտանգալի ձեռնարկի մէջ, ընկերներու բուռն յորդորներու վրայ, Դաշնակցութեան լիդերը ժլատ լեզուով թելադրեց Ժընեւի մէջ քանի մը թուուցիկ տեղեկութիւններ իր երիտասարդութեան օրերէն: Դա միակ կենսագրական վաւերաթուղթն է, որ մնում է «Դրօշակ»ի խմբագրատանը: Երանի գէթ այդքանը թողնէին եւ մեր միւս ընկերները:

1878-79ի ուսա յեղափոխական շարժումը – կարդում ենք այդ վաւերագրի մէջ – արձագանգ գտաւ եւ Կովկասում: Այլազան ժողովուրդներու պատկանող երիտասարդութիւնը կը կարդար գաղտնի ուսա գրականութիւնը, կը հետեւէր Ռուսաստանի դաւադրական գործողութիւններուն, կ'ունկնդրէր եւ եկտր յեղափոխական քարոզիչներուն:

Ազահօրէն այդ երիտասարդութիւնը նւիրուեց ինքնազարգացման: Նա կը պատրաստէր հանրային-յեղափոխական գործունէութեան: Տիրական հմայք էր վաստակել ուսա «Ժողովրդական Կամքի» կուսակցութիւնը: Միջազգային ընկերվարականութիւնը երիտասարդութեան իտէալն էր: Ազգային խնդիրները ոչ ոքի չէին զբաղեցնում: Ամէնքը համաշխարհաքաղաքացիներ էին: 1880-ին կազմուած մի կոմիտէի մէջ կային 2 հայ, մէկ հայուհի, 2 վարցի եւ մէկ վրացուհի:

Կոչւում էին ինքնազարգացման «Կրուժօկներ», շրջանակներ:

1880-ին ինքը Քրիստաֆորը, աւարտելով Ուսուցչական Ինստիտուտը, գնում է Ագուլիս, եւ մի տարի յետոյ վերադառնում է Թիֆլիս: Նա քարոզում է Թիֆլիսեան շրջանակներում, որ բաւական չեն տեսական, վերացական պարապմունքները, այլ

որ հարկ է զբաղուել նաև ծայրագաւառային խնդիրներով, հարկ է ստեղծել ազգային մարմիններ, որոնց կոչումը պէտք է լինէր՝ քարոզ մղել հարազատ զանգուածներու մէջ: Մի բան, որ չէր խանգարի եւ ազգերու համերաշխութեան: Քրիստաֆորի այդ առաջարկի դէմ բողոքում են հայ ու վրացի ընկերները...

Սակայն 1882-ին, երբ Քրիստաֆորը գիւղն էր, Թիֆլիզի խառն կոմիտէն լուծում է եւ կազմում են ազգային կրուժօկներ: Եւ հայկական կոմիտէն, նուիրում է հայ ժողովրդային շահերու պաշտպանութեան, ինչպէս ժամանակին ծրագրել էր Քրիստաֆորը:

Ազգային, հայրենասիրական այդ տրամադրութիւնը զարկ է տալիս այն մեծ ունակցիան – յետադիմական շարժումը – որ սկսուեց Ռուսաստանում Ալեքսանդր II-ի սպանութենէն ի վեր (1881 Մարտ):

Կրուժօկներումէջ կարդում են հայերէն: Խմբերը կամաց-աճում են: Նրանք զբաղում էին ինքնազարգացմամբ, հրատարակում էին թոուցիկներ, այլեայլն բնաբաններով՝ Ռաֆֆիէն, Նալբանդեանէն... կարգախօսներ՝ որոնք պահանջում էին հայոց ազատութիւնը օսմանեան լուծէն: Ոնէին դրամարկը, կարդում էին դասախօսութիւններ, մարդիկ կը դրկէին Թիւրքաց Հայաստան՝ ուսումնասիրութեան նպատակով (Օր. Տ. Փիրումեան, Հայկ Մելիք-Դադայեան, Զաք. Թաւաքալեան եւ այլն):

Թիֆլիզեան խմբերի մէջ էին ի միջի այլոց Արսէն Թոխմախեան, Դաւիթ եւ Թամարա Ներսէսեան, Սիմօն ու Սրապիօն Տէր Գրիգորեան: Վերջին չորսը Մոսկուա գնացին, ուր Միք. Զալեանի³ հետ սկիզբ դրին հայ գաղտնի մամուլի

ու հրապարակեցին «Ազատութեան Աւետարներ»ը, (1883-ին):

1884-ին Քրիստ. Միքայէլեանը վերստին Թիֆլիզ է եւ ղեկավարում է Մշեցիներէ բաղկացած մի խումբ: Չրի սովորում էին նրանք հայերէն գրել, մարզում էին եւ հրացանաձգութեան մէջ, Քրիստաֆորը պարապում էր նրանց հետ եւ բնագիտութիւնից: Այդ շրջանէն դուրս եկան՝ Արաբօ, Մարգար վարժապետ եւ Քաւոր Պետրոս:

1885-ին դպրոցներու փակման առիթով հրատարակում են 2-3 թուուցիկներ, որոնք կոչում էին հայութիւնը դէպի դիմադրութիւն:

Ապա Քրիստաֆոր մեկնում է Մոսկուա, ուր մնում է մինչեւ 1887-ի ամառը: Այնտեղ նա մտնում է հայ հայրենասէր ուսանողներու շրջանը (կար եւ շրջանը հայ կօսմօպօլիտներու): Այնտեղ ձգտում է լրացնել իր մտաւոր պաշարը:

1887-ին Թիֆլիզ վերադառնալով, Քրիստաֆոր վերսկսում է իր աշխատանքը գրեթէ ամայութեան մէջ: Շուտով սակայն կազմակերպում են այլ եւ այլ խմբեր: Կար Արծրունի-Սունդուկեանի կրուժօկը, որ կ'աշխատէր գլուխ բերել Թիւրքաց Հայաստանի գրաւումը ուսանելու ձեռքով: Կազմուեց «Երիտասարդ Հայաստանի» խումբը, որի անդամներ են Իւուֆեան, Նիկ. Մատինեան: Առաջ են գալիս այլ գաղտնի կազմակերպութիւններ...

Այստեղ, տարաբախտաբար, կտրւում է Քրիստաֆորի տեղեկութիւններու թելը:

Գիտենք, որ նա 1889-ին նորէն ուսուցիչ էր, այս անգամ աւագ

ուսուցիչ՝ Ազուլիսում: Թերեա աւելորդ չէ յիշատակել այստեղ մի բանակոփու – կարճատեւ, բայց կծու – որ ծագեց 1888-ի վերջերին Քրիստաֆորի եւ «Արձագանգ»ի խմբագրութեան միջեւ՝ դպրոցական դասագրքերու շուրջ: «Մշակ»ի 1888 թ. թիւ 131-ում Քրիստաֆորը հրատարակել էր մի յօդուած «Դասագրքեր եւ Հրապարական ոճկլամ» խորագրով: Բողոքում էր վատ դասագրքերի դէմ, որոնց համար «Արձագանգ»ը եւ նրա համախոհները անարժան ոճկլամներ էին անում:

Արգար Յովհաննիսեանի թերթը իր պատասխանի մէջ յայտարարում է, որ «ինքնակոչ մանկավարժ» Միքայէլեանը մտցրել է դպրոցի մէջ մի ձեռնարկ,– Վօլպերի ձեռնարկը – որ չէ հաստատուած հոգեւոր իշխանութենէն... եւ մեղադրում է Միքայէլեանին անիշխանութեան, սանձարձակութեան մէջ:

«Մշակի» թիւ 143-ի մէջ Քրիստաֆոր պատասխանում է, ակնարկելով, որ «Արձագանգ»ը պարզապէս մատնութիւն է անում...

«Արձագանգ»ի մանկավարժների հետ, ասում է նա, անկարելի է խօսել, ինչպէս որ անկարելի է դիսպուտի, վիճաբանութեան միջոցով առաքինութիւն ներշնչել գալլաձկներին» (հռչակաւոր Շչեդրինի խօսքն է):

Աւագ ուսուցչութիւնը շատ չտեւեց, վասնզի հայ կեանքը մրրկում էր եւ աշխատանքը եռում ուսահայոց մտաւոր կենտրոն-Թիֆլիսի մէջ:

Հոն զատ-զատ գոյութիւն ունէին մի շարք հայրենասիրական խմբեր, որոնց մէջ էին մտնում ժամանակի հայ առաջադէմ մտաւորական դէմքերը: Նրանք բոլորը սպասում էին վարպետ-

դարբենին, որ պիտի գար կոելու միութիւնը այդ ցիր ու ցան կազմակերպութեանց:

Հանդարտ, համեստ, առանց գահավէժի, առանց աղմուկի՝ Քրիստաֆորը սպասեց իր բաղձալի թատերամուտի ժամին... Եւ ժամը հասաւ, նա նետուեց իր ուժեղ անհատականութեան ամբողջ թափով հատուածներու տենդային վիճաբանութեանց ու բախումներու մէջ, չէզոքացրեց կենտրոնախոյս բնազդները, մօտեցրեց հակամարտ ոյժերը եւ վարպետ ձեռքով կոեց «Դաշնակցութեան» ճակատագիրը:

Այնքան անշատ խմբաւորումներ ի մի ձուլելու, այնքան հակամարտ, կենտրոնախոյս տարրեր քով քովի բերելու եւ մի կուտ, ներդաշնակ միութիւն ստեղծելու համար, անհրաժեշտ էր իրօք կազմակերպչական մի խոշոր տաղանդ, մի մարդ որ ոչ միայն մտաւորապէս, այլ եւ բարոյապէս կանգնած լինէր պատմական վայրկեանի բարձրութեան վրայ, որ յեղափոխական անբիծ ու աննկուն նկարագրի հետ ունենար եւ անսովոր տակտ, ճկունութիւն ու հոտառութիւն, մարդկանց ներաշխարհը թափանցելու կարողութիւն, գաղափարական գործակիցներն ընտրելու ձիրք, անաչառ ու հաշտարար ոգի, զուսպ ու հաւասարակշիռ բնաւորութիւն եւ մի իրօք հազուագիւտ վարուեցողութիւն, որպիսին դժուար է գտնել հայոց վերածնութեան նախորդ ռահվիրաներու մօտ:

Այդպիսի մէկն էր Քրիստաֆորը:

Եւ եթէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան վարիչ շրջաններում, սկզբից ի վեր, հակառակ այնքան ջախջախիչ արտաքին հարուածներուն ու ներքին խմորումներուն, իշխեց միշտ եղբայրական համերաշխութիւնը, եթէ հայ մարտական կազմակերպութիւնը

տասնեակ տարիներու ընթացքին – Հիմնադրի մահէն յետոյ եւ – կարողացաւ միշտ ճողոպրիլ սուլթանականութեան եւ ցարիզմի որոգայթներէն ու բոլոր քայքայիչ աղէտներէն, դրա գլխաւոր պատճառներէն մէկն էլ այն էր, որ հոն, այդ կազմակերպութեան ծաւալուն խորշերու մէջ, ապրում էր միշտ – ապրում էր գէթ մասամբ – Քրիստաֆորի ոգին:

Գաղափարական ընկերայնութեան ոգին էր դա, որ այնքան

Քրիստափոր եւ Սիմոն Զաւարեան
Ժընեւ, «Դրօշակ»ի խմբագրատան բակը

ջերմութիւն, հմայք ու հրապույր կը հաղորդէր մեր մթնոլորտին եւ որ կը բղխէր մեր մեծ ընկերոջ ամէն մի խօսքէն, ամէն մի ժեսթէն ու նամակէն:

Ես մի անգամ արդէն – Վոսմեանի մասին խօսելիս – յիշատակելեմ Քրիստաֆորին ամակները, ուղղուած գաւառական եւ արտասահմանեան կոմիտէներուն ու գործիչներուն, – նամակներ, որոնցից այսօր, տարաբախտաբար, շատ քչերն են մնացել, մեծ մասը հողմերու բերանն է նետուել – նահատակներու նշխարներուն պէս – Արեւելքի բռնակալական երկիրներու մէջ:

Ես գրել էի, որ այդ նամակները ստէպ մի մի բանախօսութիւն են, սեղմ ու հիւթալի, այլ եւ այլ խնդիրներու շուրջ: Իւրաքանչիւրի մէջ երեւան է գալիս մարդը, գործիչը, քարոզիչը, իւրաքանչիւրի մէջ ցոլում է նրա հիմնական, այրող ու տանջող մտահոգութիւնը՝ պատրաստել մաքուր ու գիտակից հաւատացեալներու շարքեր, վառել նրանց մէջ հաւատն ու սէրը դէպի գործը, դարբնել նրանց մէջ անխորտակելի համոզումը, որ միմիայն դաժան, զոհառատ պայքարի մէջ հայ ժողովուրդը պիտի գտնէ իր փրկութիւնը:

Եւ այդ նամակներու հեղինակը ներկայանում է մեզ՝ ոչ իբրեւ ուսուցիչ ու դաստիարակ, այլ իբրեւ ընկեր ու բարեկամ: Ընկերական – ոչ մենթօրական, վարդապետական – տոնով կը վարէր Քրիստաֆորը իր յեղափոխական քարոզչութիւնը:

Երբեմն ասես – պատասխանատու այս կամ այն խնդրի առթիւ հրահանգներ տալիս – խղճի քրիզ ունէր եւ հակամէտ էր ինքն իսկ փաստաբանելու իր պաշտպանած թեզի հակառակը... մի՞ գուցէ իր կարծիքը համապատասխան չլինէր ճշմարտութեան:

(Այդ գիծը, թերեալ աւելի մեծ չափով, յատուկ էր մեր միա ողբացեալ ընկերոջ՝ Զաւարեանին... Երկուան էլ խղճի մարդիկ էին, խորապէս գիտակից մարդկային սխալականութեան եւ իրենց ծանր, պատասխանատու կոչման):

Եթէ երբեմն այս կամ այն առթիւ ցուրտ խօսքեր կ'ուղղէր այս ու այն ընկերոջ, կը շտապէր ներողութիւն խնդրել, մի քանի ջերմ խօսքերով զինաթափ կ'անէր ամենաբուռն դժգոհութիւնները:

Առջեալ է 1900 թուականին ինձ գրած իր մի ընդարձակ նամակը (ուղղուած Փարիզ), որի մէջ խստիւ կը դատապարտէր իմ ընթացքը Արփիարի «դաւաճանութեան» ծանօթ խնդրում: (Մանրամասնօրէն կը յիշատակեմ սոյն տեսութեան երկրորդ գլխի մէջ):

Յանդիմանական այդ գրութիւնը, սակայն, վերջանում է հետեւեալ տողերով.

«Ես վերջացրի իմ ասելիքը.

Եթէ ես սխալում եմ, ընդունիր նախօրէն իմ ներողութիւնը եւ ի նկատի առ նաեւ իմ պատրաստականութիւնը լսելու թէկուզ քո խիստ հայհոյանքները: Եթէ չեմ սխալում կամ ճշմարտութեան մի մաս կայ իմ ասածներում, ապա իմացիր Քո անելիքը: Յամենայն դէպս երբեք չմոռանաս, որ այս բոլորը գրեցի քեզ իբր քեզ սիրող եւ մտերիմ ընկեր»:

Մի այլ նամակում, ուղղուած նոյն 1900-ին, «Փարիզի ընկերներին» (Ահարոնեան, Լօրիս-Մելիքեան եւ ես այն ժամանակ կը ներկայացնէինք «Դաւաճանութիւնը» Փարիզում), Քրիստաֆոր գրում էր Ժրնեւէն Արեւմտեան Բիւրօի անունով՝ «Պրօ Արմէնիա»ի հիմնադրութեան եւ փարիզեան

գործունէութեան շուրջը, մեր եւ ժրնեւի միջեւ ծագած մի քանի տարաձայնութիւններու առթիւ, գրում էր կծու քննադատական: Եւ ահա նամակի վերջաբանը.

«Ահա այն ամէնը, ինչ մեր մէջ խօսուել է եւ ինչ կարեւոր համարեցինք ձեզ գրել: Տեղ-տեղ եթէ նամակիս ոճը խիստ թուի ձեզ, խնդրում, աղաչում եմ ոչ մի ուրիշ նշանակութիւն չտաք դրան, բայց եթէ միայն, որ մենք ցանկացել ենք ըստ կարելոյն աւելի լաւ պարզել մեր հայեացքները, որպէսզի հարցը այլեւս երկար չձգձգուի եւ մենք պատճառ չլինինք ձեր գործի դանդաղելուն:

«Կ'ընդունէք դուք մեր առաջարկներից մէկը կամ միւսը, թէ ի նկատի ունենալով մեր (այս անգամ արդէն չափազանց որոշ) կարծիքները, ինքներդ աւելի յարմար մի կօմբինացիա կը գտնէք,– այդ արդէն սրանից յետոյ թող ձեր գործը լինի: Իսկ մենք ընդունելով թէ՛ թերթի կարեւորութիւնը եւ թէ՛ ենթադրող կոմիտէի համար պահանջուելիք ծախսերը, կը հոգանք դրամական մասի վրայ:

Յաջողութիւն ձեզ եւ մի փոքր բախտ հայի դատին»...* (Բոլոր քաղուածքները անում ենք բառացի, պահպանելով հեղինակի ոճը, ուղղագրութիւնը, ընդգծումները եւայլն: Այս բոլոր նամակները, որ արդէն պատմութեան սեփականութիւն են, յետագայում թերեւս կը հրատարակուին ամբողջութեամբ:)

Հետեւեալ գրութիւնը, ինծի ուղղուած, աւելի հին է. նա թուագրուած է 1899 դեկտեմբեր 22, երբ ես մենակ էի Փարիզի մէջ (Ահարոնեան Լօզան էր) եւ բժ. Լօրիս-Մելիքեան նոր կու գար Պետրոգրատէն, Քրիստաֆորի հրակէրով, իր կապերը օգտագործելու՝ մեր արտասահմանեան պրոպագանտը

ուժեղացնելու համար:

Քրիստաֆոր գրում էր.

«Թայինեանին⁴ տեսած կը լինիս արդէն: Հեռուից հեռու տէ էլ երկար «հրահանգներ» չսպասէք մեզնից, ինչպէս հեզնում ես դու: Ձեզ ենք տալիս ամբողջ Փարիզը եւ թէ ուզենաք ամբողջ Ֆրանսիան իր Լուբէներով եալլն: Ինչ խելքներդ կը կտրի արէք,- մեզ ընդունելի է»:

Ղարիբը⁵ նորերս այստեղ էր եւ ասում էր, որ Փետրուարի վերջին նա էլ է վճուել այդտեղ գալ. կազմում է ուրեմն մի հիանալի Տրիումվիրատ⁶, որը կարող է միանգամայն պատիւ բերել «Դաշնակցութեան»: Տեղներումդ միայն պինդ նստեցէք, սիրեցէք միմիեանց եւ կանոնաւորէք պարապմունքներդ:

«Ճիշդ է, դրամի սղուլթիւնը մեզ նեղում է եւ նեղելու է, բայց այդ մասին էլ ահա մտածում ենք մի վճռական քայլ անել: Առ այժմ դիմել ենք Ռոստոմի եւ Բօրիսի⁷ խորհուրդներին, որոնց համաձայնութիւնը, իբր Բիւրօի անդամների, կարեւոր էր: Ձեզ հետ էլ, ի հարկէ, կը խորհրդակցենք: Հարցը կայանում է պատասխանատու մարմիններից մի արտակարգ ժողով գումարելու եւ այդ մարմիններից մի-մի անդամ բացառապէս դրամական գործով զբաղուելու համար հանելու մէջ: Տեսնենք, գուցէ առանց ժողովի էլ համաձայնութիւն կայանայ այդպիսի մի որոշում ընդունել: Ա՛խ, մի փոքր աւելի կրակ մեր բոլորիս մէջ,- եւ գուցէ մեր գործերը այդ դրութեան մէջ չլինէին...» (ստորագրողը ես եմ Մ.Վ.):

Մի այլ նամակով (1900 թ. մայիս) նոյն յորդորն էր ուղղում

ինձ ու ընկերներին.

«Աւետիսը... մի քանի տեղեկութիւններ բերած կը լինի մեզնից: Ծանօթացրո՛ւ մի լաւ Թալինեանի հետ եւ *ասա՛ որ քեզ հետ միասին սիրի նրան*: Ձեր սէրը նրան միշտ ջերմ կը պահի եւ յուսահատուելու նրա հակումները կ'անհետանան»:

*

* *

–«Սիրեցէք միմիեանց»...

Նազովրեցու հռչակաւոր խօսքը կը հնչեցնէր «Դաշնակցութեան» հիմնադիրը նոյն Նազովրեցիական պարզութեամբ, առանց պաթեթիկ շեշտերու եւ ճարտասանական *pose*-երու: Կազմակերպութեան արշալոյսէն մինչեւ իր եղերական մահը, կրկնել է միշտ այդ գեղեցիկ յանկերզը. նա ինքը սիրել է միշտ իր գաղափարակից ընկերներին եւ ձգտել է նոյն սիրով տոգորել կուսակցական շարքերը: Հայ առաջադիմութեան ռահվիրաներէն գուցէ ոչ ոք այնքան խորունկ չի զգացել հայի անսէր ու ամբարիշտ բարքերը եւ ոչ ոք, անտարակոյս, չի թափել այնքան յամառ ու բեղուն ճիգ՝ այդ ցեղային արատը վերացնելու կամ գէթ մասամբ մեղմելու:

Քրիստաֆորի կեանքի նպատակն էր այդ: Նա գիտէր, որ հայ ազգի ազատագրութեան հսկայ գործը յաջողութեամբ պսակելու համար, անհրաժեշտ է հաւաքել մաքսիմում-ը ցեղի գործօն ոյժերու, անհրաժեշտ է դարբնել ազատութեան գերագոյն գործիքը, հայ ժողովրդի մեծագոյն յեղափոխական կազմակերպութիւնը: Նա գիտէր, որ այդ գործիքը ազդու եւ տեսական դարձնելու համար, պէտք էր փշրել հայ

մարդկանց դարաւոր անմիաբանութեան ու ծայրայեղ անհատապաշտութեան սառույցը, իսկ այն փշրել կարող էր միայն սիրոյ անդուլ, ջերմացնող ու կենսարար հոսանքը, միացած յեղափոխական կենդանի, դժնդակ, ինքնին արդէն մաքրագործող ու զտող աշխատանքի հետ:

Ահա թէ ինչու «Դաշնակցութեան Առաջամարտիկը» – որ մեծ կազմակեպիչ լինելով հանդերձ, եղաւ նաեւ մեծ, անզուգական պրօպագանտիստ – իր երկարամեայ քառփէրի ընթացքին, Թիֆլիզէն–Քիշնեւ, Ժընեւէն–Փարիզ–Ֆիլիպպէ–Պոլիս, ամենուրեք իր յօդուածներու, ճառերու եւ մտերմական զրոյցներու մէջ նոյն յանկերգն է, որ կը հնչեցնէր այլեւայլ եղանակներով՝

–«Սիրեցէք, սիրեցէք միմիեանց»...

*

Պէտք չէ, սակայն, երեւակայել Քրիստաֆորին Նազովրեցու հեզ, գառնուկի կերպարանքով, ինչպէս որ կը պատկերացնեն վերջինին բոլոր դարերու արուեստագէտները: «Գառնուկը» ստէպ առիւծի խոյանք ունէր, ցասումի ու ատելութեան զօրաւոր բռնկումներ, որոնք փոթորկում էին նրա հոգին եւ տարրալուծում նրա գեղեցիկ ու սովորաբար անխոռով դէմքը: Բաւական է յիշել «Փոթորիկ»է Քրիստաֆորին, Սուլթան Համիդի դէմ ամենախիզախ դաւը նիւթող Քրիստաֆորին, հայ ժողովրդի անողոք վրէժխնդրութիւնն անձնաւորող Քրիստաֆորին:

Որքան մեծ էր նրա սէրը դէպի հարազատ ժողովուրդն ու նրա դատը, նոյնքան հզօր էր ատելութիւնը դէպի այդ ժողովրդի թշնամիներն ու ամէն կարգի ցեցերը: Վերջիններու շարքին կը դասէր Քրիստաֆորը հայ դրամատէր բուրժուազիան, որը

Թուրքահայ մեծ ճգնաժամի օրերուն թերացաւ իր տարրական պարտաւորութիւններու մէջ, դաւաճանեց հայկական դատին: Յետագային, Քրիստաֆորի Դրօշակեան յօդուածներից մենք առաջ կը բերենք քանի մը շանթոտ հատուածներ՝ այդ վիրաւոր խնդրի շուրջը: Ասում են, իբր թէ իր նահատակութենէն քանի մը օր առաջ, 1905-ի մարտին, լսելով Բագուի հայ-թաթարական ընդհարումներու մանրամասները եւ մեծահարուստ հայ բուրժուաներու կոտորածը, բացականչել էր.

– Դա արժանաւոր պատիժ է մեր գձուձ բուրժուազիայի համար, որ այնքան անտարբեր էր դէպի Թուրքահայոց տանջանքներն ու մեր քարոզները... Թո՛ղ այժմ իր կաշուի վրայ զգայ բռնութեան հարուածը, գուցէ սթափուի...

*

* *

Յաջորդ գլխի մէջ կը խօսենք Քրիստաֆորին ժրնեւ փոխադրելու պատճառների եւ իր արտասահմանեան գործունէութեան մասին: Առայժմ զբաղուած ենք նրա մարդկային, բարոյական դիմագիծը յատկանշելով:

Ժրնեւում կ'ապրէր, ինչպէս ապրել էր Թիֆլիսում: Երկար ժամանակ կը բնակուէր ընտանիքով Avenue de Croisette մի խղճուկ բնակարանում, ամենահամեստ ապրուստով, ստէպ ենթակայ գրկանքներու: Ինքը կը ստանար իր ամսականը – 150 ֆրանք – կազմակերպութենէն, իսկ կնոջ ու երեխայի հոգար Կովկասի ընկերներու եւ համակիրներու վրայ էր: Ինքն արդէն խիստ սակաւապետ էր ու ժուժկալ: Երբ խմբագրատանը կը խորասուզուէր վիճաբանութեան ու խոհերի մէջ հայկական առօրեայ ցաւերու շուրջը, կամ երբ կը գրէր ունէ յօդուած,

կը մոռանար իսպառ անօթութիւնն ու նիւթական հոգսերը, կ'աշխատէր մինչեւ կատարեալ ուժասպառում:

Հակառակ նիւթական ճնշման, դուռը միշտ բաց էր ամէնքի համար, ճաշի, թէյի, ընթրիքի ատեն:

Այդպէս էր եւ Թիֆլիզում, ուր առաջին անգամը տեսայ իրեն 1895-ի ամառը: Կուսակցական խորհրդաժողով էր, որին ներկայ էին Քրիստաֆորի հետ ի միջի այլոց Լեւոն Սարգսեան, Նիկ. Մատինեան, Ռոստոմ, որ կը պատրաստուէր Կարին երթալ եւ Յովսէփ Արղուիթեան, որ նոր եկել էր Վանէն ազիտացիական պտոյտ անելու Կովկասի մէջ ու շուտով վերստին երկիր մտնելու: Նա (Արղուիթեանը) մեր ամենահին, տարիքոտ ու հմուտ քարոզիչներէն էր, որ լայն ժողովրդականութիւն ունէր շրջաններու մէջ: Ես, դեռ սկսնակ, ընդամէնը մէկ ու կէս տարի ուսանողական ու Դաշնակցական կեանք վարած Ժընեւում, յաջողեցայ մուտք գործել այդ խորհրդաժողովի մէջ՝ միմիայն Ռոստոմի թեւերու տակ: Անհամբեր կը սպասէի Քրիստաֆորի մի ճառին. բայց յուսախար եղայ. ամէնքը խօսեցան, նա լուռ մնաց, միայն շարունակ յետ ու առաջ կ'երթար սրահի մէջ եւ անյագ կը ծխէր:

Սրբագրիչի պաշտօնը կը վարէր «Նօվօյէ Օբօզրէնիէ»-ի, տեղական հայա-ռուս առաջադիմական թերթի խմբագրատանը, ջնջին ամսականով: Եւ անքան ծանրաբեռնուած էր հոգսերով... Կ'ապրէր, որպէս ճշմարիտ դէմօկրատ, որպէս մտաւոր պրօլետար եւ այդպէս մնաց իր ամբողջ կեանքի ընթացքին: Լիակատար ներդաշնակութիւն խօսքի ու կենցաղի միջեւ... Դէմօկրատիզմը նրա ամբողջ էութեան մէջ էր, նրա ստեղծած կազմակերպութեան մէջ էր, ապակենտրոնական սիստեմի եւ

զուտ ընկերային դիսցիպլինի ու ոգու մէջ:

Այդպէս՝ Կովկասում, այդպէս՝ արտասահմանում: Վարելով իդէալիստի ու ազնիւ աշխատատրի չարքաշ կեանքը, նա ամենուրեք արթուն հսկողն էր ընկերներու բարոյական նկարագրի եւ կուսակցական կարգապահովթեան վրայ:

Մի անգամ սովորական ժամին դիմում եմ «Դրօշակ»ի խմբագրատուն (Reseraie N 26) եւ դեռ սանդղոխներից լսում եմ ներսէն Քրիստաֆորի բարձրաձայն ու ցասկոտ աղաղակը. կը նախատէր ընկերներից մէկուն եւ մերթ ընդ մերթ կը գոչէր. «Մենք յեղափոխականներ ենք»... Ներս եմ մտնում եւ առջեւ բացում է մի զուարճալի տեսարան. Քրիստաֆորը զայրացած քանդում է մահիճներէն մէկը եւ մին միւսի ետեւ դուրս շարտում մատրասները: Դէնը, սենեակի մի անկիւնում կանգնած է հին, տարիքոտ ու երախտատր ընկեր X... ու սահմոկած ու անմոունչ լսում է նախատինքի շանթերը: Նրա յանցանքն այն էր, որ երկու թէ երեք մատրաս էր փռել իր

«Դրօշակ»ի խմբագրատունը,
Քրիստաֆորի օրով

անկողնի վրայ, մինչ նորեկ վանեցի մի երիտասարդ ընկեր պառկել էր գիշերը գրեթե մեր անկողնի վրայ: Վանեցին եա հոն էր, սենեակի մի այլ անկիւնում, նոյնպէս սահմուկած... Խեղճ տղան սովոր էր աւելի կոշտ տեղերում պառկելու եւ չէր կարող սպասել, որ իր անկողնի խնդիրը այդպիսի փոթորիկ բարձրացնէր:

Ամիսներ յետոյ, Ակնունիի, Ահարոնեանի եւ իմ ներկայութեամբ, Քրիստաֆոր արտասանեց նոյն ընկերոջ երեսին մի ծանր մեղադրական, յայտարարելով, որ նա մեղկացել է ժրնետում, հետզհետէ շեղում է կուսակցական էթիկայի պահանջներից, եւ որ հետեաբար անարժան է մնալու «Դրօշակ»ի խմբագրատանը:

Այդ անողոք խարանումներից յետոյ, մեզ բոլորիս թւում էր, թէ մեր ընկեր-դատախազը ընդմիշտ խզեց իր կապերը դատապարտեալի հետ: Երկու օր յետոյ Քրիստաֆոր մեկնում էր Կովկաս, «Փոթորկի» գործը կազմակերպելու (1901-ի աշնանն էր): Ուղեւորութիւնն արդէն ինքնին վտանգաւոր էր այն ժամանակուայ պայմաններում, իսկ առաքելութիւնը՝ եա առաւել: Ամէնքը կը զգային այդ: Եւ ամէնքը, ընկեր ու համակիր, շտապել էին կայարան՝ մնաս բարեւի: Հոն էր եւ մեղադրեալ ընկերը: Քրիստաֆոր մէկ առ մէկ բոլորիս համբուրելէ յետոյ՝ նրան եա մօտեցաւ, գրկեց, համբուրեց, ասելով.

–Կոպիտ եղայ, ներողամիտ եղիր:

Ոմանք մտերմաբար ու խնդալով դիտել տուին Ոսուցչին. «Այդպիսի վօլթ ֆասով դու միայն քաջալերեցիր քո բերնով իսկ դատապարտուածին եւ քո մեղադրականի արժէքը ջնջեցիր»...

–Սիրտս չդիմացաւ,– պատասխանեց...

Բայց Քրիստաֆորի ոչ միայն սիրտը, այլ բանականութիւնն էլ չէր դիմանում: Նրան չափազանց ընտանի էր մարդկային ներողամտութեան մեծ առաքինութիւնը, ընտանի էր տիեզերական և յափտենական փարտօնի օրէնքը: Եւ այդ օրէնքը նա դարձուցել էր ոչ միայն սրտի մի կաթէգօրիկ հրամայական, այլ եւ կուսակցական գործունէութեան հաւատոյ հանգանակ: Ներողամտութիւն, դէպի յեղափոխական ընկերները, որոնք նոյնպէս մարդիկ են եւ կարող են սայլաքիլ ու սխալուիլ: Ներողամտութիւն, որ ստէպ Քրիստաֆորի հզօր ազդեցութեան տակ, կարող էր դաստիարակիչ եւ ուղղիչ հետեանք ունենալ սայլաքուողներու եւ թուլացողներու նկատմամբ...

Այդ պատեհապաշտութիւնը, ըստ երեւոյթին, ներդաշնակում էր Քրիստաֆորի անհաշտ, գտարիւն յեղափոխութեան հետ: Ո՞ւր կ'երթար, արդարեւ, եթէ իւրաքանչիւր սայլաքումի համար ընկերները բանադրուէին ու հեռացուէին...

Նա լաւատես էր առհասարակ մարդկային բնութեան վերաբերմամբ, նրա աչքը ուժեղ ու թափանցող էր յատկապէս մարդկանց լաւ գծերը տեսնելու համար եւ նա շատ անգամ օգտագործել է հայ դատի համար այնպիսի մարդկանց, որոնց վրայ միւս ընկերները անյուսալիօրէն խաչ էին դրած:

Այդտեղ է Քրիստաֆորի մեծ ազդեցութեան գաղտնիքը: Նա չէր ազդում – հիպնօզում էր: Եւ այդ հիպնօզի մէջ դեր ունէր նրա խօսքի ու տրամաբանութեան ոյժը, դեռ ունէին նրա ձայնի գալարումները, նրա անուշ, հազուագիտ աչքերը եւ ամբողջ վեհափառ կերպարանքը...

Իրողութիւնն այն էր, որ Քրիստաֆորին մերժել չէին կարողանում, երբ նա դիմում էր մարդկանց այս կամ այն խնդրով (խօսքս, հարկաւ, անյոյս տգէտներու եւ քարասիրտներու մասին չէ): Իրողութիւնն այն է, որ նա ոյժեր էր դուրս բերում ամայութիւնից, գաղափարական նուաճումներ էր անում այնտեղ, ուր մենք բոլորս անզօր էինք: Եւ սակայն պերաճախօս չէր... Նա ազդում էր նոյնիսկ իր լուռ, մելամաղձոտ նայուածքով: Այդ է պատճառը, որ ոմանք նրան փաղաքշական մակդիրը կը տային – կախարդ...

Անյիշաչարութիւն ու վեհանձն ներողամտութիւն – եւս առանել դէպի իր գաղափարակից ընկերները... Տեսանք արդէն: Երբեմն, սակայն, գիտէր յամառիլ եւ երկար ատեն չխօսիլ այս կամ այն ընկերոջ հետ, որ մեղանչել է կարգապահութեան կամ կուսակցական այլ կանոններու դէմ: Քիչ թէ շատ գիտակից ընկերոջ համար ծանրագոյն պատիժը հէնց այդ էր, որ Քրիստաֆորը չխօսէր իրեն հետ:

Այդպիսի պարագայի մէջ էր մեր մի այլ հինաւուրց ու ծանօթ ընկեր, որ երկար ամիսներ կ'ապրէր խմբագրատանը, առանց Քրիստաֆորի բարեն առնելու, մի տեսակ մերժուածի, բանադրուածի պէս: Ի վերջոյ, համբերութիւնը հատնելով, մի օր նա նետուեց Քրիստաֆորի աշխատասենեակը, եւ ձեռքը նրան մեկնելով, սկսեց հեկեկալ, սիրտը կը պոռթկար, կ'ուզէր հաշտուիլ հետը եւ խորհրդակցել գործերու մասին: Այդ դրամատիկ տեսարանէն յետոյ, հաշտութիւնն ի հարկէ, կայացաւ:

Այլ տեսաբան: Եգիպտոսի մէջ երկու երիտասարդ ընկերներ, երկուան էլ նախկին համալսարանական, Աղասէր եւ Առանձնար (տաղանդաւոր երգիծաբանը), քանի մը անկարգապահ

արարքներով հրաւիրել էին իրենց վրայ Քրիստաֆորի բարկութիւնը: Մի օր նրանք երկուսով եկան Ժրնեւ: Եթէ չեմ սխալիր, 1901-ին էր: Մտան խմբագրատուն ու անվատահ քայլերով մօտեցան Քրիստաֆորին: Վերջինը բնականաբար խիստ պաղ ընդունելութիւն արաւ նրանց, հրաւիրեց նստել եւ սկսեց մի երկար ճառ. նախ մեղմ ու զուսպ, ապա հետզհետէ բարձրաձայն ու խարանող – միշտ, սակայն տրամաբանօղ ու համոզիչ – նա ցուցադրեց երկու ընկերներուն իրենց արարքի տգեղութիւնը եւ կարողաց բարոյական մի ազդու խրատ: Ապա խօսք տուեց երկուսին. Առանձար եւ Աղասէր կ'արդարանային, ինչպէս որ կարող էին: Քրիստաֆորը չընդունեց նրանց արդարացումը եւ աւելի թափով յարձակուեց: Ի՞նչ խօսք՝ որ դատապարտեալի աթոռին նստած երկու ընկերները կրօնական երկիւղածութեամբ կ'ունկնդրէին Ուսուցչին:

Ես, որ միակ վկան էի այդ բռուն վիճաբանութեան եւ այդ անողոք խարազանումի, հոգ եւս այն տպաւորութիւնն ստացայ թէ «Դրօշակ»ի խմբագրապետը ընդմիշտ խզեց գայթակղութեան երկու զոհերու հետ, ինչպէս խզել էին ուրիշ ընկերներ: Մեծ եղաւ, սակայն, իմ զարմանքը, երբ իմացայ, որ երկու օր յետոյ, Քրիստաֆորը մենակ ուղեկցել է նրանց երկաթուղու կայարանը եւ համբուրելով ճանապարհ դրել: (Աղասէր պատերազմի ատեն սպանուեցաւ Երզնկայում, Առանձարը մեռաւ Կիլիկիայում):

Նրա ձայնին ամէնքն էին ուշադիր, առանց կուսակցական խտրութեան, նրա գովեստի խօսքերով ամէնքը կը հպարտանային եւ նրա մեղադրական սլաքներով ամէնքը կը խոցոտուէին: Անկարելի էր արհամարհել կամ անտարբեր ընդունել նրա ռեւ արտայայտութիւնը, ռեւէ ժեսթը՝ բացասական թէ դրական:

Մի օր – 1904 թուին էր – դէպի «Դրօշակ»ի խմբագրատուն հեւ ի հեւ վազեց Ստեփան Շահումեանը, որ այն ատեն Ժընեւ էր, Լենինի մեծամասնական հատուածի մէջ: Ի՞նչ էր պատահել: Շահումեան, ինչպէս եւ ուրիշ հայ սօցիալ-դեմոկրատներ, բօլշեփկ թէ մենշեփկ, երբեք ո՛տք չէր դրած «Դրօշակի» շէմքին. ամէնքն էլ այն ժամանակ, հայ, վրացի, ռուս, Պլէխանովի ու Լենինի օրգաններու մէջ կատաղի պայքար էին մղում Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ, որը գրաւել էր հայ աշխատատեղական հրապարակը եւ չէր թող տալիս հայ ու վրացի սօցիալ-դեմոկրատներին շնչել ու զարգանալ: Եւ «Դրօշակ»ը չէր պատասխանում նրանց:

Անակնկալ այցի պատճառը հետեւալն էր. Քրիստաֆոր մտերմական գրույցներու մէջ Շահումեանի առթիւ ասել էր, ի միջի այլոց, հաւաստի աղբիւրից իմանալով, որ նա ստանում էր իր ուսանողական ամսաթօշակը Բերլին ու այլ տեղեր միաժամանակ երկու հայ դրամատէրերից: Լուրը հասնելով Շահումեանի ականջին, նա շտապել էր Քրիստաֆորի մօտ.

«Ուրիշ ասէկօսէներու վրայ ուշք չէի դարձնի, բայց ձեզ յարգելով, չեմ կարող զանց առնել ձեր մեղադրանքը» – ասել էր մօտաւորապէս Շահումեանը: Քրիստաֆոր ի հարկէ պնդեց իր ասածի վրայ⁸:

Մարդիկ կան – սակաւաթիւ ընտրեալներ – որ գիտեն յարգանք ու հմայք բռնադատել (imposer) անխտիր ամէնուն: Նրանցից էր «Դաշնակցութեան» հիմնադիրը, որ վայելեց այդ հազուագիտ առանձնաշնորհումը իր ամբողջ քառիչրի ընթացքում, սկսած Ազոպիսի իր ուսուցչութեան օրերից, երբ նա պաշտուելու չափ կը սիրուէր ժողովրդից ու մտաւորականութիւնից:

Անգամ մեր բուրժուաները անտարբեր չէին դէպի նրա անձնական հմայքը: Բագուի, Թիֆլիզի եւ այլ վայրերի մեր «բուրժուա մտաւորականութիւնը» – Վաչեաններ, Դաստակեաններ ու Դօլուխանեաններ – կարելի է ասել մինչեւ վերջ հաւատարիմ մնաց Քրիստաֆորին, իր նիւթական աջակցութիւնը բերելով թուրքահայ դատին:

Յարգանք ունէր անգամ հայ Կրեստսը: Լաւ յիշում եմ 1903 թուականի ամառը, երբ Քրիստաֆորի շղթայազերծուած «Փոթորիկ»ի թեւերու վրայ մեր միլիոնատէր կապիտալիստներ մին միւսի ետեւէ «կծիկը կը դնէին» Անդրկովկասէն ու շունչերնին Փարիզ կ'առնէին, եւ երբ Քրիստաֆորի հրահանգով՝ ինձ էր վիճակուած տխուր պաշտօնը դիմաւորելու սարսափահար Կրեստսներէն մէկ քանիսին, յիշում եմ, որպիսի պատկառանքով էին նրանք խօսում «կաղ, մօրուքաւոր վարժապետի» մասին, որը մոլեգին հարուածներով շանթել էր նրանց ու «ղարան-ղարան» արել... Լաւ գիտէին, որ այդ «վարժապետը» «փող ուտող չէր» եւ որ դրամը յամենայն դէպս պիտի երթար գործին ծառայելու...

Յարգանք ունէին եւ օտարները: Եւրոպական լեզու չգիտէր, հազիւ հազ կարդում ու հասկանում էր ֆրանսերէնը: Բայց դէմքով ու կեցուածքով իսկոյն հրապուրում էր նոր ծանօթացող եւրոպացուն: 1901-ին, Փրօ Արմէնիան հիմնուելուց քիչ յետոյ, Պիէռ Քիլեառ մի քանի օրով այցելեց ժընեւ, «Դրօշակ»ի խմբագրատուն: Առաջին անգամը տեսաւ Քրիստաֆորին եւ խորապէս սիրեց նրան: Մեզ հետ կը խօսէր, բայց աչքը միշտ Քրիստաֆորի վրայ էր, շարունակ կը դիտէր նրան, կը խնդրէր թարգմանել նրա ամէն մի խօսքը, ամէն մի ժեսթը: Քիչառի վրայ, հարկաւ, խոր տպաւորութիւն էր արել եւ այն յուզիչ սէրն ու եղբայրական մտերմութիւնը, որ ժընեւի բոլոր ընկերները

ցոյց էին տալիս դէպի կուսակցութեան ղեկավարը:

Եւ երբ ժընեւի հայերը – ընկերներ եւ գաղութ – երկաթուղու կայարանն էին Պիէռ Քրիստօն ճամբու դնելու, մեր Ֆրանսիացի բարեկամը հերթով ամէնքի ձեռքը սեղմելէ յետոյ, մօտեցաւ Քրիստաֆորին, որի հետ հազիւ մի երկու խօսք էր միայն փոխանակել քանի մը օրուայ մէջ, գրկեց նրան ու համբուրեց:

Ամիսներ յետոյ, Փարիզում, մի օր նստած էի Քիյեաոի հետ մեծ բուլվարներու մէկ սրճարանի մէջ. շարունակ տեղեկութիւններ կը խնդրէր մեր մեծ ընկերոջ մասին, որ արդէն Կովկաս էր անցել, եւ վերջը յայտնեց բառացի.

– Հաւատացնում եմ ձեզ, ես պաշտամունք ունիմ Քրիստաֆորի համար:

*

* *

Ընդհանուր էր սէրն ու յարգանքը դէպի այդ մարդը, բայց ոչ ոք այնքան խորունկ չէր սիրել ու մեծարել նրան ինչպէս իր երկու զինակիցները – Ռոստոմ եւ Զաւարեան: Եւ պաշտամունքը փոխադարձ էր: Իւրաքանչիւրը հպարտ էր միա երկուսով:

Շատ է արդէն խօսուել մեր

Ռոստոմ

նուիրական երրորդութեան մասին: Գաղափարի եղբայրներ էին նրանք, հազար անգամ աւելի եղբայր, քան արինի եղբայրները: Նման օրինակներ շատ չեն եղել համաշխարհային պատմութեան մէջ: Խառնուածքով տարբեր՝ նրանք իրարու կը լրացնէին:

Երեք մեծ սիւներ միեւնոյն ուխտի. «Քրիստաֆոր եւ Սիմոն, որոշ տեսակէտով հակոտնեաներ են, բայց միմեանց անհրաժեշտ, միմիեանց լրացուցիչ» – ասում էր յաճախ Ռոստոմը:

Նա ինքը ոչ պակաս անհրաժեշտ էր Երրորդութեան մէջ՝ իր խոշոր իմացականութեամբ եւ բարոյական մեծութեամբ: Միայն գիտէր ինքզինքը ջնջել միաներու առջեւ եւ այդ կ'անէր սիրով, բնականաբար, առանց ցոյցի ու կեղծ համեստութեան: Յուցամոլութեան արատը – որ իր հիւանդագին ու գարշահոտ արտայայտութիւններով այնքան յատուկ է հայ մտաւորականին ընդհանրապէս – խորթ, օտար էր մեր Երրորդութեան անդամներին, բայց այն օտար էր մանաւանդ Ռոստոմին: Ես չեմ ճանաչում մեր հին ու նոր, ոռասհայ ու թուրքահայ ամենաբարձր մտաւորականութեան շրջաններում մի ուրիշ դէմք, որ բնութիւնից լինելով այնքան լայնօրէն օժտուած, ունենալով խելքի, humour-ի, բարութեան ու անձնագոհիւթեան այնքան առատ պաշար, միեւնոյն ժամանակ այն աստիճան զերծ լինէր ինքնապաշտումի, փառասիրութեան եւ ունայնամտութեան հակումներից, ինչպէս Ռոստոմը:

Փափք, ծափ, դափնիներ... «Ունայնութիւն ունայնութեանց»...

Դա մի գիծ է, որ յամենայն դէպս խորապէս զեղեցկացնում է գործիչի եւ մանաւանդ հերոսական գործիչի դէմքը, տալիս

է նրան մի արտակարգ փայլ ու հրապույր, դարձնում է նրան մտաւորականութեան ու զանգուածների սիրելին:

Պէտք էր տեսնել, զգալ Քրիստաֆորի տառապանքը ամէն անգամ, երբ ունէ չարագուշակ լուր էր գալիս իր սիրելի Քոթոթի⁹ մասին: Մի օր, ըստ սովորութեան, երկուսով խմբագրատանն էինք, աշխատանքի սեղանի շուրջը: Այդ օրը լուր էր հասել մեզ Կարսի աղէտաւոր ուժանակային պայթումի մասին, որին զոհ գնացին 3-4 ընկեր: (Եթէ չեմ սխալիր, 1903 թի աշնանն էր): Բնականաբար, ամէնքս քիչ թէ շատ ընկճուած էինք, մտածելով, որ թանկագին կեանքեր են զոհուել եւ որ պայթիւնն, անտարակոյս, ոտա ու թուրք կառավարութիւններու ուշադրութիւնն է հրաւիրել մերայնոց վրայ:

Բայց Քրիստաֆորը աւելի ծանրակշիռ պատճառ ունէր անհանգիստ լինելու: Ամբողջ օրը նա մռայլ, սգաւոր տրամադրութեան մէջ էր. բառ չէր արտասանում, ստէպ թողնում էր աշխատանքը, շրջում սրահի մէջ եւ անվերջ ծխում: Եւ մինչ ես լուռ գրում էի, յարգելով իր մտահոգ լռութիւնը, նա կանգ առաւ ետեւ ու դողդոջուն ձայնով՝

–Միքայէլ, մեզ մի ծանր հարուած է սպասում:

Յայտարարութեան խորհրդաւոր տոնը ցնցեց ինձ, թողի գրիչս ու հարցական արտայայտութեամբ դարձայ դէպի Քրիստաֆորը, որ շարունակեց աւելի յուզուած.

–Իմ հաշուով Ռոստոմը այդ պայթիւնի միջոցին Կարս պիտի գտնուէր:

Ու լռեց: Մնացածը պարզ էր: Ռոստոմը «Դաշնակցութեան»

ուժանակային գործերու մասնագէտներէն էր եւ այդ օրերը Կարս էր. բնականաբար, դժբախտ փորձին ներկայ պիտի լինէր եւ, ուրեմն, երեք զոհերէն մէկն էլ նա էր...

Զարդարացաւ Քրիստաֆորի ենթադրութիւնը. Ռոստոմը տակաւին ողջ էր. բայց նա ինքը շուտով զոհ պիտի գնար ուժանակային ահեղ պատահարին...

* * *

Մտքերու եւ զգացումներու ներդաշնակութիւնը կատարեալ էր երեքի միջեւ: Զաւարեանը, իբրեւ ամենէն տաք ու ըմբոստ խառնուածքի տէր, միշտ քննադատող ու հարուածող, եւ Քրիստաֆորն ու Ռոստոմը, իբրեւ աւելի հանդարտ ու հաւասարակշռուած բնաւորութիւններ, – երեքով կը կազմէին իտէալական Ուխտը, աւելի ճիշտ, մի Մեծ Ուխտի բիւրեղեայ կորիզը, որ մտքի ու հոգու անդու ճառագայթումով հետզհետէ կ'արգասաւորէր հայ գաղափարային անապատը եւ կ'աճեցնէր հայոց ազատութեան փաղանգը:

Տարածայնութիւններ, հարկաւ, կը ծագէին երեքի միջեւ, բուռն վէճեր ու դժգոհութիւններ, հարկաւ, տեղի կ'ունենային, բայց նրանք անզօր էին քանդելու գեղեցիկ ներդաշնակութիւնը, անզօր էին խախտելու կորիզը:

Ստույգ է, որ Սօֆիայի Ընդհ. Ժողովից յետոյ (1903-ի վերջերում) տիրեց առժամանակեայ սառնութիւն Քրիստաֆորի ու Սիմոնի միջեւ:

Սիմոն, իր անզուսպ բնաւորութեան մղումով, այդ ժողովում եւս նկատուեց ծայրայեղութիւններու մէջ, պահանջեց, որ շէֆերն իրենք երկիր մտնեն, իրենք եւս նետուին կրակի մէջ

Եւ չգոհանան երիտասարդները հոն նետելով...

Փոքր ինչ տարօրինակ էր այդ պահանջը, բայց Զաւարեան, ի հարկէ, ոեւէ անձնականութիւն չէր դնում իր պահանջներու եւ բանաձեւերու մէջ, քանի որ ինքն եւս իր թեկնածութիւնը դրեց երկիր անցնելու: Նա առհասարակ վերին աստիճանի անկեղծ ու անաչառ էր եւ, Քրիստափորին ու Ռոստոմին ջերմօրէն սիրելով հանդերձ, զիտէր – երբեմն ամենաջնջին պատճառներով – յարձակուել նրանց վրայ, ինչպէս եւ միա ընկերներու վրայ, իր բուռն խառնուածքի ամբողջ մոլեգնութեամբ:

Ոտքի ձախէն աջ. – Երուանդ Յամամճեան, Յայկ Օհանեան, Քրիստափոր Միքայէլեան, Ռուբէն Տէր Ղեւոնդեան Նստած. – Սիմոն Զաւարեան, Ստեփան Թադէոսեան (Սամսոն) Նկարուած ՅՅԴ 3-րդ Ընդհանուր Ժողովի օրերուն

Այդպիսի յարձակումներու ատեն անխուսափելի էին ծայրայեղութիւնները, որոնք ստէպկը դառնային անհանդուրժելի:

Անյիշաչար եւ ազնիւ՝ Զաւարեանն ինքն եւս կը զղջար իր գործած ակամայ անարդարութիւններու համար, բայց առիթը ներկայանալուն պէս, վերստին կը դիմէր նոյն ծայրայեղութեանց, իր գերզգայուն ու գերագրգիռ բնաւորութեան շնորհիւ:

Վշտով հեռացաւ Քրիստաֆորը Սօֆիայի ժողովից: Ժրնեւ էր կարճ միջոցով: Եւ երբ պաղ առնելով, հիւանդ պառկած էր – մէկ շաբաթի չափ – Ժրնեւ եկաւ ինքը Սիմոնը, նոյնպէս կարճ ժամանակով. պիտի վերադառնար ու անցնէր Կիլիկիա: Տեղ հասնելով, շտապեց դէպի Քրիստաֆորի բնակարանը, միասին էինք, նետուեց դէպի հիւանդը, գրկեց գլուխը եւ երկար, երկար համբուրեց: Նոր էին սակայն բաժանուել Սօֆիայում: Այդպէս կարող էր վարուել միայն ամենաքնքոյշ, ամենամտերիմ հարազատը... Զգիտեմ, թէ ինչ կը զգար այդ վայրկեանին ինքը հիւանդը եւ թէ որքան կը հակազդէր այդ եղբայրական փաղաքշանքներին. նրա դէմքն անշարժ էր...

Քրիստաֆորի վիշտը ըմբռնելու համար, անհրաժեշտ է յիշել մի այլ պարագայ...

Ճշմարտութեան հակառակ կը լինէր, եթէ ասէինք, որ կուսակցութեան մէջ ամէնքն էին սիրում ու մեծարում կուսակցութեան առաջնորդին: Կային եւ չսիրող հակառակորդներ. իրաւ է, խիստ սակաւաթիւ. այնպէս որ կարելի է մատնանշել նրանց, իբրեւ բացառութիւն: Պէտք է յիշատակենք այստեղ Վարդ-Պատրիկեանի եւ Խաժակի պարագան. եւս առաւել, որ այն մի յայտնի դեր ունեցաւ Քրիստաֆորի եղբրական վախճանի մէջ:

Սօֆիայի Համագումարէն առաջ այդ երկու ընկերները Վառնայի «Շարժում» թերթի մէջ հրատարակել էին քանի մը յօդուածներ Քրիստաֆորի դէմ: Երկուան էլ ծանօթ դէմքեր էին. Վարդ-Պատրիկեանը (Վարդօ) առաջին օրերու յեղափոխական գործիչներէն էր, որ սպանուեց յետագայում կուսակցութեան դրամները իւրացնելու համար: Խաժակը – Գարեգին Խաժակեանը – նույնպէս հին, վաստակաւոր ընկերներից էր, որ խոշոր ծառայութիւններ է մատուցել կազմակերպութեանը իր անխոնջ ու շնորհալի քարոզչութեամբ եւ որ 1915-ին, Վարդգէսի, Ակնունիի, Զարդարեանի եւ այլ հարիւրաւոր ընկերներու հետ, ընդունեց մարտիրոսութեան փառապսակը:

Այս այսպէս լինելով հանդերձ, պարտաւոր ենք ճշմարտութիւնն ասելու մեր պատմութեանը: Մենք նոյն ճշմարտութիւնը պիտի ասենք – ըստ մեր ըմբռնումին – եւ մեր աւելի մեծ դէմքերու մասին՝ Քրիստաֆորի, Զաւարեանի, Ռոստոմի: Այլապէս գրիչ չէինք վերցնի կենդանագիրներ հիւսելու: Ոչ ոք անսխալական է եւ ոչինչ չկայ աւելի անհամակրելի, քան կոյր, մոլեռանդ երկրպագութիւնը: De mortuis aut verum aut nihil – «Մեռածի մասին՝ կամ ճշմարիտը կամ ոչինչ»... Այդ դէմքերը արդէն իսկ բաւականաչափ հրապուրիչ են եւ բնաւ պէտք չկայ աւելի եւս գեղեցկացնելու:

Պէտք չունի չափէն աւելի գեղեցկացուելու «Դաշնակցութեան» պատմութիւնը, որ իր հերոսական գործերու յեղաշրջող ազդեցութիւններու հետ ունեցել է եւ մեծ սայլաքումներ: Մի կազմակերպութիւն, որի նմանը մեզի պէս փոքրիկ, ճնշուած ազգերը ծնում են միայն երկարատեւ ու դժնդակ երկունքից յետոյ, որ իր ամբողջ էութեամբ, իր լոյսերով ու ստուերներով հարազատ ծնունդ է իր ժողովրդի իմացա-բարոյական յատկութիւններու, աշխարհագրական եւ պատմական

արտասուելի միջավայրերու, մի կազմակերպութիւն, որ երեսուն տարի ամբարել է իր վիթխարի շտեմարանի մէջ ցեղի ամենաշքեղ առաքինութիւնները, նրա առնական կորովի եւ հերոսական մարտնչումներու անսպառ գանձը, – մի այդպիսի կազմակերպութիւն բնաւ պէտք չունի թագցնելու յետնորդներից, պատմութիւնից իր ստուերային ու պակասաւոր կողմերը: Եւ մի պատմութիւն, որ պէտք է միայն խանդավառ փառաբանութեան հիմնը երգէ «Դաշնակցութեան» եւ անվերապահ խունկ ծխէ նրա գործիչներուն, աւելի լաւ է բնաւ չգրուի:

Վարդօ եւ Խաժակ – չգիտեմ թէ ո՞րը որի հանդէպ աւելի ազդեցիկ ու հեղինակաւոր էր, հաւանօրէն Խաժակը Վարդօի – տպել էին «Շարժում»ի մէջ մի շարք յօդուածներ, ուր կը ջանային վարկաբեկ անել Քրիստաֆորին – առանց անունը յիշելու, բայց խիստ թափանցիկ ակնարկներով – կը ցուցադրէին «Դաշնակցութեան» պարագլուխը, որպէս «սիրող-յեղափոխական», որ չէր ուզում երկիր մտնել...

Իրենք գրողները այն միամիտ հաւատն ունէին, թէ իրենք Պօլիս ու Իզմիր ունեցած գործունէութեամբ անցել էին արդէն յեղափոխական ամենափշոտ ճամբաներէն եւ իրաւունք կը սեպէին քննադատելու Քրիստաֆորը, որ տակաւին «երկիր չէր անցած»:

Ինչ որ ցաւալի էր, այդ քննադատութիւնը կը տարուէր կրքով ու թոյնով: Մենք նրան կը հետեւէինք Ժընեւէն: Դաշնակցութեան առաջնորդը, որքան էլ պայծառ, ոլիմպեան հոգի ունենար, չէր կարող չազդուել այդ յօդուածներէն: Մեծ էր նրա վիշտն ու վրդովմունքը: Մի նամակ ուղղեց «Շարժում»ի ղեկավարներուն, որոնցով կը յատկանշէր երկու հակառակորդներու վարմունքը: Ստացաւ աւելի եւս թունոտ պատասխան:

*

* *

Սօֆիայի համագումարում խուլ ձեռով հնչում էր արձագանգը «Շարժում»ի յօդուածներու: Եւ երբ մեր այնքան սիրելի Զաւարեանը կը յորդորէր շէֆերուն «երկրի մէջ» փորձել իրենց ուժերը, նա կարծես ակամայ կը հանդիսանար նեցուկ, քաջալեր «Շարժում»ի ղեկավարներուն:

Միայ, աղէտաւոր մեթոտ...:

Զարաչար սխալում էին Վարդօ, Խաժակ, Սիմոն, պահանջելով, որ Քրիստաֆոր երկիր անցնէ: «Փոթորիկ»ի իր արկածալի Ողիսականով նա արդէն ապացուցել էր, որ վտանգէն խուսափողը չէ եւ որ գիտէ ղեկավարել իր նաւակը յորձանուտ ջրերու մէջ, արիաբար կուրծք տալով բոլոր խոչ ու խովթերուն: Կովկասն եւս գրեթէ «երկիր» էր այն ժամանակուայ պայմաններում եւ մի այնպիսի գործունէութեան համար:

Խնդիրը հող չէր: Խնդիրը մեթոտի, բանաւորութեան, նպատակայարմարութեան մէջ էր: Ամբողջ կազմակերպութիւնը Սօֆիայի համագումարում եւ նրանից յետոյ, պէտք է ծառանար այդ անբանական ու կորստաբեր պահանջի դէմ: Ոչ մի տեղ չի տեսնուած, որ կռուի ատեն – իսկ «Դաշնակցութեան» գործունէութիւնը շարունակական կռիւ էր – Զօրավարը նետուի կրակի մէջ ու ձգի իր վաշտերը բախտի կամքին... Իսկ մեզ պէս թշուառ մի ժողովրդի մէջ, որի դարաւոր պատմութեան ընթացքում Դիօզինէսեան լապտերով պէտք է փնտռել կազմակերպիչ տաղանդները, եւս առաւել զգուշաւոր ու շրջահայեաց պէտք է լինէինք:

Այդպէս չեղաւ սակայն: Հող եւս մենք ապացուցինք, որ

ինքնատիպ մի ժողովուրդ ենք, ոչ բնաւ նման՝ ուրիշ, բարձր կամ ստորին քաղաքակրթութեան տէր ժողովուրդներուն: Հոգ եւա ապացուցեցինք, որ հայկական իրականութեան մէջ ամենաարտաոտոց բաներն անգամ հնարաւոր են:

Քրիստաֆոր, ժողովից յետոյ պատրաստուեց, a corps perdu, մահուան ոխակով, նետուելու իր ծրագրած գործի մէջ, – եւ ահագին կազմակերպութիւնը մի ողբալի, կրաւորական համակերպութեամբ հաշտուեց իրողութեան հետ: Հատ-հատ ձայներ բողոքեցին Կովկասէն, – ձայներ, որ զգաստութեան կը հրաւիրէին արտասահմանեան մարմինները... Ոչինչ չազդեց: Քրիստաֆոր դարձաւ ոմբաձիգ, տերրօրիստ – իր կոչումը չէր – եւ գործի սկզբին իսկ ընկաւ շնչասպառ, «որպէս դարաւոր կաղնին, կայծակի շանթահարող հարուածներու տակ»: Եւ կազմակերպութիւնը որբացաւ:

Զաւարեան, Ռոստոմ եւ ուրիշներ յաջորդեցին Վարպետին, բայց ոչ ոք փոխարինեց նրան: Շատերը կը գան ու կ'անցնին – ոչ ոք չի փոխարինի նրան:

Մեռաւ այն պահուն, երբ Կովկասի ու հայրենիքի մէջ գոռ անցքեր էին պատրաստում, երբ կազմակերպութիւնը արագ-արագ ծաւալում էր ու նոյնանում հայ ժողովրդային ընդհանրութեան հետ. մեռաւ այնքան վաղաժամ, եւ եթէ ապրէր, տարակոյս չկայ, «Դաշնակցութիւնը» եւ հայ ժողովուրդը պիտի կարենային խուսափել շատ սխալներից ու սայլթաքումներից:

Մահէն յետոյ միայն զգացին ահռելի բացը... Այդպէս եղած է միշտ, այդպէս լինելու է միշտ հայկական իրականութեան մէջ:

*

* *

Քանի մը խօսք էլ մեր ընկերոջ ընտանեկան պարագաներու մասին:

Մեր մէջ սովորութիւն է վարդագոյն գծերով ներկայացնել Քրիստաֆոր Միքայէլեանի եւ իր ամուսնու կենակցութիւնը: Այդ մոլորութեանը իր բաժին տուրքն է տալիս եւ Զաւարեանը¹⁰: Այդպէս եղած է, անշուշտ, սկզբներում: Գեղեցիկ մի վէպ էր այդ սիրահարութիւնն ու ամուսնութիւնը: (Շատ քիչ կանայք – հայ եւ ռուս ծանօթ շրջաններում – կարողացել են չկախարդուիլ մեր ընկերոջ դէմքի ու հոգու հրապույրներէն):

Եւգենիա Կօնստանտինօվնան¹¹ ոչ միայն արտակարգ գեղեցկութիւն ունէր, այլ եւ յեղափոխական մի յայտնի անցեալ, գործել էր ռուս «Նարօդնայա Վօլիա» հոշակաւոր կուսակցութեան շարքերում, ծանօթ էր, իբրեւ անձնուէր, շիտակ անկաշառ մի նկարագիր:

Որքան էլ, սակայն, ի բնէ ազնիւ լինէր, չէր կարող ապրել եւ զգալ իր ամուսնու պէս, բաժանել նրա վշտերն ու հոգսերը, հայրենասիրութիւնն ու հայրենանուէր եռանդը: Վասնզի օտար էր: Գուցէ Թիֆլիզեան շրջանը իրօք եղել է մի իդիլիա (հովուերգութիւն), բայց տարբեր բան էր իմ աչքով տեսածը արտասահմանի մէջ: Դարձեալ, ի հարկէ, լաւ մարդ էր. սակայն չարացել էր, մաղձոտել: Նիւթական անձուկ վիճակն էլ աւելի էր ազդում իր տրամադրութեան վրայ: Ընկերներն էլ շարունակ դիտել կը տային իրեն, որ այնքան երկար տարիներ ապրելով հայ միջավայրում, բնաւ չէր հոգացել քիչ-շատ հայերէն սովորելու:

Որքան յիշում եմ, այդ հողի վրայ խզուեցան յարաբերութիւնները տիկին Միքայէլեանի եւ Օրթանսի միջեւ (Յոնան Դաւթեանի կնոջ)։ այդ չնաշխարհիկ զուիցերուհին, որ ընդամէնը մի երկու տարուայ մէջ տիրապետել էր հայ լեզուին ու նոյնիսկ թարգմանութիւններ կ'անէր հայերէնից ֆրանսերէն, խորապէս կը վրդովուէր Քրիստաֆորի կնոջ անտարբերութենէն դէպի ամէն ինչ, որ հայկական էր։ Աւելի եւս կը վրդովուէին ընկերները, տեսնելով որ Քրիստաֆորի միակ զաւակ Ռուբէնը, մօր ազդեցութեան տակ, բնաւ երբեք չէր քաջալերում՝ հայերէն սովորելու, հակառակ մի շարք ընկերներու ջանքերուն։

Կեղծիք կը լինէր, եթէ ասէինք, որ այդ բոլոր դժգոհութիւններն ու զանգատները միանգամայն անհիմն էին։ Եւ զուցէ չի էլ կարելի մեղադրել տիկին Միքայէլեանին, որ նա չէր սիրում հայութիւնը ու հայկական դատը։ Նա ոռա հայրենասէր էր, եւ բնական էր այդ եւ չէր էլ թաքցնում։ Իր սէրը Քրիստաֆորէն փոխադրել էր դէպի իր զաւակը, եւ այդ վերջինը իր միակ ու գերագոյն պաշտամունքի առարկան էր։ (Պաշտում էր զաւակին նաեւ հայրը)։

Տիկինն աշխատեց, որքան կարելի է, հեռու պահել Ռուբէնին հայկական ազդեցութիւններից, հեռացրեց նրան եւ Կովկասէն, ուր գնացել էին մեծ պատերազմի ատեն։ Ռուբէնը, իբրեւ բժիշկ, գործեց բաւական ժամանակ, նոյնիսկ հայ կամաւորական շրջաններում, գնաց մինչեւ Էրզրում, քիչ-շատ մարզուեց հայերէնի մէջ... Քրիստաֆորի ընկերները ուրախանում էին տեսնելով այդ խելօք, ազնիւ, փոքր ինչ թուլակամ տղային, որ այնքան նման էր իր հօրը դէմքով, ձայնով, շարժուձեւերով, մտաւոր ընդունակութիւններով, եւ որ այնքան հպարտ էր իր հայրիկով։ Յոյս ունէինք, որ նա պիտի կապուէր ընդամիշտ

հայկական միջավայրի հետ, մնալով Կովկասում:

Մայրը, սակայն, տարաւ նրան Մոսկուա, եւ ամուսնացրեց տղային մի ուսւ օրիորդի հետ: Եւ ընդմիշտ հեռացան հայ հորիզոններից: Չենք կարող չ'ասել, որ դա մի վիրաւորանք էր մեծ մարդու յիշատակին...

Քրիստաֆոր Միքայէլեանը, այդպիսով, սերունդ չթողուց հայ ժողովրդին, որին նուիրել էր իր ամբողջ կեանքը, որի պատմութիւնը զարդարել էր այդ կեանքով... Այդպէս եւ վերջանում գրեթէ բոլոր ամուսնութիւնները օտարներու հետ:

Ոչ ոք կարող է լրջորէն պնդել, թէ մեր մեծ ընկերը բախտաւոր ընտանեկան կեանք է ապրել: Այդ կեանքի տխուր, բացասական կողմերն եւս նա տարաւ փիլիսօփայօրէն, ստօյիկեան արիութեամբ:

*

* *

Այդպէս էր մարդը: Մենք ներկայացրինք նրան իր մտաւոր, բարոյական, ընտանեկան ու այլ բարեմասնութիւններով, այնչափ, որչափ ինքներս կարողացել էինք ճանաչել նրան:

Մարդը, հարկաւ, իր բոլոր կարողութիւններով արտացոլում է իր գրուածքներու եւ գործերու մէջ: Հետեաբար, մենք աւելի լաւ պիտի բնորոշենք Քրիստաֆորին, երբ կտանք գէթ համառօտ տեսութիւնը նրա քաղաքական գրուածքներու եւ գործերու:

Դիմենք, ուրեմն, հրապարակախօսին եւ գործիչին:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՍՍԸ

Հոնտոր չէր. աւելի ճիշդ՝ ունէր միայն բանականութեան պերճախօսութիւնը, կը դիմէր ոչ զգացումին, այլ մտքին ու դատողութեան: Կը ձգտէր համոզել:

Այն հոնտորներէն չէր, որ գիտեն շոյել ձեր ականջները նուրբ ու ներդաշնակ պարբերութիւններով, շքեղ ու գոռ, յափշտակող ու յուզիչ, որ կը հոսին ինքայորդոր, հրաբխավէժ առատութեամբ եւ կը փոթորկեն ու քարշ կըտան զանգուածները:

Շատ չեն եղած այդպիսիք նաեւ ուրիշ ազատագրուող ազգերու մէջ: Խօսքս դատարկ բեմբասացնելու մասին չէ, այլ ճշմարիտ հոնտորներու, որոնք կ'ապրին հանրութեան վիշտը եւ գիտեն իրօք – խօսքի թովիչ ներգործութեամբ – ալեկոծել սրտերը, լացացնել, ոգեւորել ու դէպի շինարար գործ մղել:

Հայ ամբիոնը այդ պերճախօսութեան մէկ հատիկ ներկայացուցիչ ունի՝ ի դէմս Ահարոնեանի:

Սակայն, որքան եւ ճիշդ է, որ այդ վերջինը, իր խորունկ ծանօթութեամբ հայ ժողովրդի հոգեբանութեան ու պատմութեան, կարողանում է ստէպ իր խօսքի հմայքի տակ պահել անգամ դժուարահաճ մտաւորական լսարանները, այնուամենայնիւ, կարելի է ասել, հայութիւնը տակաւին չի ծնել ամբողջական հոնտորի տիպը, այն՝ որ իր մէջ կը միացնէ արուեստագէտն ու բանախօսը, ճարտասանն ու գիտականօրէն-փիլիսոփայօրէն պատրաստուած, տրամաբանող ու վերլուծող միտքը:

Քրիստափորը զանգուածի մարդը չէր, այլ սահմանափակ մտաւորական շրջաններու: Չայնն էլ արդէն չունէր հզօր,

հուժկու ելեւէջներ, որ այնքան անհրաժեշտ է բազմութեան հետ խօսող հոետորներուն:

Ձանգուածներու եւ ընդարձակ լսարաններու հերոսներէն չէր երրորդութեան միւս անդամն եւս – Ջաւարեանը: Իսկ երրորդը, Ռոստոմը, անգամ փոքրիկ լսարաններու մէջ, մի քանի տասնեակ ունկնդիրներու ներկայութեամբ գէշ կը զգար իրեն. երեքի մէջ նա ամէնէն թույն էր իր լեզուական կարողութեամբ, ոչ բնաւ գիտութեամբ ու տրամաբանութեամբ:

Երեքին, սակայն յատուկ էր մէկ ընդհանուր գիծ – լիակատար բացակայութիւնը դերասանական pose-երու եւ շինծու, պաթեթիկ ոգետրութեան: Երեքն ալ կը գարշէին ամբոխավարական ժեսթերէ:

Կը սիրէին, սակայն, ամբոխը: Կը սիրէր մանաւանդ Ջաւարեանը: Մեր մտաւորական քարոզիչներէն ոմանց համար հեշտանքի պէս մի բան էր՝ իջնել ամբոխի ծոցը, ընկերանալ ու ձուլուիլ ժողովրդի ամենախոնարհ խաւերի հետ, եւ ամէն օր երկար ժամեր ապրել սրճարաններու եւ խաներու ծխոտ, անհրապոյր մթնոլորտում, ռամկօրէն զրուցել ու վիճաբանել եւ ռամկօրէն զուարճանալ: Այդ գիծը աւելի խոշոր չափով յատուկ էր Խաժակին: Եւ ամբոխը փոխադարձաբար կը սիրէր նրանց ու կը մտերմանար նրանց հետ:

Նոյն մտերմութիւնը չկար հայ ամբոխի եւ Քրիստափորի միջեւ, որ փոքր ինչ տարբեր խառնուածք ունէր – նուազ expansif, աւելի զուսպ ու վերապահոտ – եւ կը պահպանէր մի յայտնի արիստօկրատիզմ: Երբ նա կը մտնէր մասսաներու մէջ, իբրեւ մեծ ընկեր ու մեծ եղբայր, ամէն ոք կը զգար բաժնող անջրպետը պրօֆէսօրի եւ լսարանի, հովուի եւ հօտի

միջև: Ամբոխը զուսպ կը պահէր ինքզինքը կուսակցութեան
առաջնորդի հետ եւ կը նայէր ու կ'ունկնդրէր նրան պատկառոտ
ակնածութեամբ:

Երկու տիպի քարոզիչները եղած են բոլոր ազգերու
վերածնող հոսանքներու մէջ, երկուան էլ հաւասարապէս
անհրաժեշտ:

* * *

Ցաւ է, որ չունինք Քրիստափորի գէթ գլխաւոր ճառերէն եւ
ոչ մէկը: Ոչ ոք չի հոգացել արձանագրելու, պահելու: Անգամ
կուսակցական ընդհանուր ժողովներու եւ կօնֆէրանսներու մէջ
արտասանուած ճառերէն – ոչ մէկ հատիկ: Մեր գրեթէ բոլոր
արձանագրութիւնները, մանաւանդ Թուրքիոյ եւ Կովկասի
մէջ, կատարուել են հապշտապ, անխնամ ու անկատար
ձեւով: Անշուշտ, ժամանակի պայմանները, յեղափոխական
կռուի տենդը իրենց տեղն ունին այդ տխուր զանցառութեան
պատճառներու մէջ. բայց խոշոր տեղ ունի եւ մեր աւանդական
անփութութիւնն ու արհամարհանքը դէպի պատմական
վաւերագրերը:

Քրիստափոր – հրապարակախօսի մասին, այդ պատճառով,
մեր ծանօթութիւնները խիստ սահմանափակ են: Բայց մեզ
աւելի ծանօթ է Քրիստափոր – հրապարակագիրը:

ԷԼԼԷՆ

Քր. Միքայէլեան

Քրիստափորի ստորագրութիւնները

Ուրբի ձախէն աջ.- Ստեփան Թաղէոսեան (Սամսոն),
Երուանդ Յամամճեան
Նստած.- Քրիստափոր Միքայէլեան, Միմոն Զաւարեան,
Ռուբէն Տէր Ղեւոնդեան
Ժընեւ, «Դրօշակ»ի խմբագրատան բակը

ԱՇԽԱՐՀԱՀԱՅԵԱՅՔԸ

Քիչ գրեց, բայց գրածը մնայուն արժեք ունի: Հրապարակագրի առանձին շնորհք չունէր, չունէին եւ իր երկու մեծ զինակիցները, Զաւարեան ու Ռոստոմ: Մեծ դժուարութեամբ կը գրէր Քրիստափորը իր յօդուածները. երբեմն ամբողջ շաբաթներով կ'աշխատէր մէկ յօդուածի վրայ, կը գրէր, կը ջնջէր, կը սրբագրէր... Եւ ստէպ կատակով կ'ըսէր մեզ. «Տանջում եմ գրիչս, տանջում եմ ինքս ինձ, տանջում ընթերցողին»:

Լեզուն աղքատ էր, դարձուածները ընդհանրապէս ծանր ու դժուարամարս, բայց տրամաբանութիւնը կուռ, գրուածքը լաւ մտածուած եւ զերծ անելորդաբանութիւններէ:

«Դրօշակ»ի առաջին թուերի մէջ, ժընեւում, «Այբբէն» խորագրով հրատարակուած յօդուածաշարքը պատկանում է մեծ մասամբ Քրիստափորի ու Սիմօնի գրչին: Յօդուածները կը ղրկուէին Թիֆլիսէն եւ Ռոստոմը կը տպէր իր կողմէն թէթեւ սրբագրումներով:

Այդ յօդուածաշարքի մէջ երրորդութիւնը առաջին անգամը, փոքր ինչ տարտամօրէն, կը ցուցադրէր իր ընկերվարական հաւատամբը:

«Դրօշակ»ի 1893 թ., թիւ 3-ի մէջ կարդում ենք.

«Ամբողջ կուլտուրական աշխարհի պատմութիւնը հազարաւոր տարիների ընթացքում ցոյց է տալիս, որ յանձնել ամբողջ ժողովրդի բախտը մի դասակարգի, որը իր կացութիւնը կարող է հաստատել ծագման, ֆիզիքական եւ նիւթական ոյժի կամ թէ նոյնիսկ ուսման վրայ, տալ կառավարութեան

ղեկը որեւէ դասակարգի, կը նշանակէ ստեղծել ճնշում այդ փոքրիկ մասի եւ միաժամանակ անբարոյականացնել իշխող պօլիտիկաններին...

Ապա՝ հետեւեալ տողերը.

...հասարակական կեանքի ալիքը թուլացնելով անհատի գազանային ձգտումները եւ պակսեցնելով նիւթական անհաւասարութեան հետ անխախտ կապուած ճնշումը, տանում է մեզ դէպի եղբայրական սկզբունքները, դէպի ընկերային, համայնական հասատատութիւնները:

«Արդարութեան ամենագլխաւոր պահանջը, թէ ամէն մարդ իր քրտինքովը պիտի վաստակէ կերած հացը եւ թէ հաւասար աշխատանքի հետ անհատը պէտք է ունենայ նոյնպէս հաւասար իրաւունք կեանքից օգտուելու,– այդ պահանջը տարածում է միշտ աւելի եւ աւելի...»:

Ընկերվարութեան քանի մը հիմնական գրութիւններն են սրանք, արտայայտուած, ինչպէս ըսինք, փոքր ինչ աղօտ ձեւով: Արդարեւ, այդ նոյն գրութիւնները կարող է իւրացնել թէ պարզ ընկերվարականը, թէ մարքսիստը եւ թէ կոմմունիստ-անիշխանականը:

Եւ իրօք, Քրիստափոր, Սիմօն ու Ռոստոմ, ընկերվարական լինելով հանդերձ, ունէին տարբեր գունաւորումներ: Առաջինը կարծես աւելի հակուած էր դէպի Լաւրօվ-Միխայլօվսկու սուբեկտիւիստ դպրոցը, իսկ երկրորդը ամէնէն առաջ անհատապաշտ էր (ինտիվիտուալիստ) – անհատապաշտութիւն, որ տեսականի մէջ ստէպ կը զարնուէր Բակունինեան ծայրայեղ անիշխանականութեան ջրերու մէջ...

Ոչ մէկը, սակայն մեր երեք մեծ ընկերներէն տուեր է երբեւիցէ ամփոփ ու յստակ ձեւակերպում իր ընկերվարական դաւանանքի: Դժուար է մինչեւ իսկ ասել, թէ նրանցից ոեւէ մէկը հանգամանօրէն ուսումնասիրած էր ընկերվարական կամ անիշխանական վարդապետութիւնը: Կենդանի գործի մարդիկ էին, որոնց համար այդ բոլորը միայն «ապագայի երաժշտութիւն» էր, հեռաւոր իտէալ: Հայկական ցաւոտ իրականութիւնն էր նրանց զբաղեցնողը:

Քրիստափոր կը գրէր արդարեւ, դեռ 32 տարի առաջ, նոյն «Դրօշակեան» յօդուածում¹².

«Ինչպէս հեռաւոր անցեալին, նոյնպէս եւ իտէալական ապագային մենք տալիս ենք երկրորդական նշանակութիւն»:

Դա ակնարկ էր «Հնչակ»ին, որը չափազանց շատ էր խանդավառուած սօցիալիզմով եւ մեծ տեղ էր տալիս նրան իր ծրագրի մէջ:

«Հնչակ»ը այն ժամանակ տարուած էր նաեւ միացեալ Հայաստանի անկախութեան երազով,– եւ այդ առթիւ եւս մենք կարդում ենք Քրիստափորի մի ուժեղ ակնարկը «Դրօշակ»ի նոյն յօդուածի մէջ.

«Ազատութեան ձգտելով, արդեօք մեր ժողովուրդը ուզո՞ւմ է միմիայն իր ազգային ինքնասիրութեանը գոհացումն տալ, թէ՛ այդ դրութեան հետ նա կապում է առհասարակ իր կացութեան ընդհանուր բարեփոխութիւնը: Մենք չենք հերքում առաջին շարժառիթի նշանակութիւնը, բայց հակառակ ենք այն հայեացքներին, որոնք ժողովրդի դրութեան բարեփոխումն անպայման կապում են միմիայն նրա անկախութեան հետ...

ԴՐՕՇԿԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Ա Յ Ի Ո Ւ Բ Ե Ն

Նոյեմբեր, 1893 թ.

Այբուբեն կայ կարգալ-գրել սովորեալ համար-կայ այբուբեն, այսինքն սարրուկան օրենքներ՝ զանազան մասնագիտութիւնների համար. կայ այբուբեն նաև հասարակական խնդիրների շրջանում:

Դժբաղդաբար, այս վերջին տեսակի այբուբենն անհասկանալի կամ տարօրինակ է համարվում շատերի համար: Չը նայելով, որ հասարակական երևոյթներն աշխարհիս բոլոր անկիւններում պատմութիւնը դարեցդար կրկնում է զարմանալի նմանութեամբ մեր յեղափոխականներից շատերի համար, կարծես, հայը և Հայաստանը մի բացառութիւն են, որ դուրս պիտի համարվին համամարդկային ընդհանուր օրենքների ազդեցութիւնից: Հայ-յեղափոխականը չէ ուզում որ և է առնչութիւն ունենալ մարդկային պատմութեան հետ: Անմեղների անարատ արիւնով շողախլած, անարգարութեան սև դրոշմով կնքված, միլիոնաւոր ժողովուրդների հառաջանքներով և սգով արատաւորված պատմութեան կրքերը մենք չենք ուզում ճանաչել: Այո, յեղափոխական այբուբենը գանձած, ընդունված չէ մեր զանազան գործիչների կողմից:

Բայց չէ՞ որ այդ այբուբենը կ'ոյ և չէ՞ որ նրա ընդունելը կը լինէր ամենանպաստակայարմար միջոց մեր երկրի յեղափոխական ձգտումները մի ընդհանուր լեզուով և ոգով արասյայտելու համար:

Այո, այդ այբուբենը կայ, և մեղնով չէ, որ նա որոշվում է: Միմիայն, բնականաբար, նա կը մնայ անըմբռնելի բոլոր այն "գործիչների" համար, որոնք չեն արտայայտում իջ բառականաչափ զգացմունք դեպի մեր անբաղձ ժողովրդի անպաշտպան շահերը և ոչ էլ առողջ միտք՝ համամարդկային պատմութեան և ներկայ ժամանակների ուսումնասիրութեամբ հայի դրութիւնը լուսաբանելու համար:

Հայ ժողովուրդը ազատութիւն է ուզում, այս

ամենքի համար պարզ է, և այս խօսքը միակ տառն է միակ այբն է, որի անհրաժեշտութիւնն ընդհանուրի կողմից ընդունված պէտք է համարել: Բայց մի տառ այբուբենն չէ կազմում. այբից յետոյ գալիս է բենը:

Ի՞նչ է նշանակում ազատութիւն. ի՞նչ է հասկանում մեր ժողովուրդը ազատութիւն խօսքը արտասանելիս:

Շատերը կասեն. քաղաքական ազատութիւն, ազգային անկախութիւն, հայկական կառավարութիւն առճկականի տեղ:

Դա, ՚ի հարկէ, շատ որոշ պայման է. բայց բովանդակում է արդեօք իր մեջ ժողովրդի բոլոր իղձերը, գաղափարները, նրա բոլոր պահանջներն ազատ դրութիւնից: Ազատութեան ձգտելով՝ արդեօք մեր ժողովուրդն ուզում է միմիայն իր ազգային ինքնասիրութեանը բառականութիւն տալ թէ այդ դրութեան հետ նա անշուշտ կապում է առհասարակ իր կեցողութեան. ընդհանուր բարեփոխումը: Մենք չենք հերքում առաջին մօտիւի նշանակութիւնը, բայց հակառակ ենք այն հայացքներին, որոնք ժողովրդի դրութեան բարեփոխումն անպայման կապում են միմիայն նրա անկախութեան հետ, համարելով այդ բարեփոխումը ինքնըստինքեան հասկանալի, բնական, անհրաժեշտ հետևանք անկախութեան: Սա է այն բենը ը որի վերայ անհրաժեշտ է կանգ առնել: Բայց համաձայնվենք նախօրէն, որ խկապես ժողովուրդն ազատութիւն է կամենում ոչ թէ լոկ ազգային ինքնասիրութիւնից դրդված, այլ գլխաւորապէս իր աւօրեայ կեանքը մաշող ճնշող հանգամանքների ազդեցութեան ներքոյ:

Խօսեցրէք Հեքքեարի, Մանազկերտի, Սասնոյ մի մասի հային, որը յայտնի է իր տեղում ՓլաՏ (սարուկ) անունն առկ: Դա պատկանում է այս կամ այն քիւրդ ազգային, որը հարստահարում է նրան ուղածին պէս, ծախում է նրան ուրիշին 10-20-30 լիւրոյով, և միևնոյն ժամանակ հովանաւորում է հայ վաշխաւորի

«Խօսեցէք հայ գիւղացուն, հայ արհեստաւորին, վաճառականին կամ ինտելիգենտին. ընդհանուր եզրակացութիւնը բոլոր լսածներից այն կը լինի որ ազատութիւն ցանկանալով, հայ ժողովուրդը ձգտում է այնպիսի դրութեան, որ ազատուած լինի թէ մահմետականից հալածուողի իր անարգ դրութիւնից, թէ օրէնքի առաջ եղած անհաւասարութիւնից եւ թէ հարկերի ծանրութիւնից, քրտերի ու պաշտօնեաների յափշտակութիւնից, բէկերի եւ վաշխառունների իշխանութիւնից, հողին վերաբերեալ զեղծումներից, իր յուսահատ չքաւորութիւնից, իր աստանդական մուրացկանի դրութիւնից, եւ այլն...»:

Ընկերվարական եւ համոզուած դեմօկրատ, սակայն հեռու ցնորքներից եւ խորապէս գիտակից հայ կեանքի ստիպողական պահանջներուն – այդպէս էր մեր ընկերը, այդպէս մնաց նա մինչեւ մահ: Նրա ամբողջ ընկերային-փիլիսոփայական աշխարհահայեացքը տոգորուած էր այդ առողջ իրապաշտութեամբ, ոչալիզմով: Ընկերվարական իր դէմքը նա յստակօրէն ցուցադրեց, երբ – թերեւ առաջին անգամը – 1903-ին, «Դրօշակ»-ի խմբագրատանը սկսեցինք վիճաբանութիւն իմ փոքրիկ աշխատութեան շուրջը, «Հայրենիքի Գաղափարը» խորագրով, որ տպագրուեց իր, Քրիստափորի հաւանութեամբ: Ընկերվարական էր եւ նոյնիսկ չէր խորշում ամենաձայրայեղ եզրակացութիւններից. հնարաւոր է, ասում էր նա, որ հեռու, շատ հեռու ապագայում ազգերը ի մի ձուլուին ու մշակուի մէկ ընդհանուր ու տիրական բարբառ...:

Կօսմօպօլիտ էր, համաշխարհային քաղաքացի, բառիս լաւագոյն իմաստով, Կեօթէի նման, բայց եւ ամենաջերմ հայրենասէր էր, որովհետեւ լաւ գիտէր, որ բացի իւրաքանչիւրի բնական սէրից դէպի հարազատ ժողովուրդը, կայ եւ այն հանգամանքը, որ այդ ժողովուրդը իր ողբերգական

Թշուառութեան մէջ պիտի մնար յաւիտ որք ու անօգնական, եթէ նրա բոլոր գիտակից զաւակները ընդգրկէին կօսմօպօլիտիզմը, իբրեւ առօրեայ, գործօն հաւատամք եւ ծառայէին «ամբողջ մարդկութեան»: Նա գիտէր, որ համամարդկային իտէալներուն ամէնէն լաւ կը ծառայեն նրանք, որոնք կը ձգտեն այդ մարդկութեան մէկ հալածական անդամը – հարազատ ազգը – վեր բարձրացնել իր անկեալ վիճակէն եւ կը տրամադրեն իրենց անձը այդ հարազատ ժողովրդին, կը սիրեն նրա լեզուն, պատմութիւնն ու գրականութիւնը, կ'որդեգրեն նրա վիշտն ու տառապանքը...

Այդ գիտակցութիւնը ուժով արթնցաւ դեռ երիտասարդ Քրիստափորի մէջ, երբ նա 80-ական թուերի վերջերին Մոսկուայէն Թիֆլիզ վերադարձաւ, ռուսական մթնոլորտէն առած տարտամ ու պարապ կօսմօպօլիտիզմի հովերով:

Շուտ բուժուեց այդ ռուսական հիւանդութենէն եւ հոգով սրտով նուիրուեց հայութեան: Հիմնեց «Դաշնակցութիւնը» իր ընկերներու հետ, հիմնեց «Դրօշակ»ը, աքսորուեց Ռուսաստան, Քիշնեւ, հոն իսկ միջոցներ խորհեց փոխադրելու կուսակցութեան օրգանը Եւրոպա, վերադարձաւ աքսորէն, տրուեց նոր եռանդով Թիւրքահայոց ազատութեան գործին, սեղմեց ընկերներու շարքերը, ծաւալեց ու խորացուց կազմակերպութիւնը Կովկասի բոլոր անկիւններում, նորէն բանտարկուեց (1895-ին) ու այս անգամ ղրկուեց Բաքու, նորէն, արձակուելով, շարունակեց «ստորերկեայ» տաժանելի աշխատանքը, մինչեւ որ կազմակերպութեան որոշումով ու յորդորներով, անցաւ ազատ Եւրոպա, 1898-ի վերջերին, որպէսզի այնտեղ ծաւալէ իր արգասաւոր գործունէութիւնը տարբեր հրապարակի վրայ, միշտ ի նպաստ Գործի:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԵԻՐՈՊԱՅՈՒՄ

Ութ տարուց ի վեր «Դաշնակցութիւնը գործել էր երկրում» եւ մոռացել էր Եւրոպան: Ութ տարուց ի վեր, ճիւղեր էր արձակել դէպի Հայաստանի բոլոր քաղաքներն ու գաւառները, խմբեր հաստատել ամենուրեք, զէնք ու ռազմամթերք փոխադրել, դաւադրական, ապստամբական ձեռնարկներ կազմակերպել եւ կոփաներ վարել Կ. Պոլսէն (Բանք Օտտօման, Սամաթիա) մինչեւ Խանասոր, բայց միանգամայն անտեսել ու արհամարհել էր հայոց հարցի լուծման միա խոշոր ազդակը – եւրոպական դիւանագիտութիւնը եւ Եւրոպայի հանրային կարծիքը:

Քրիստափոր եկաւ այդ մեծ վրիպումը շտկելու, եւրոպական մեր պրոպագանտի գործը կազմակերպելու: Եւ կարճ միջոցում, իր մի երկու ընկերներով, կարողացաւ հասցնել այդ գործը այնպիսի բարձրութեան, որպիսին չէր տեսնուած մինչ այն:

Զեմ խօսի այստեղ «Պրօ-Արմենիա»ի լայնածաւալ կազմակերպութեան մասին – թերթի, կոմիտէի, եւրոպական ճիւղաւորումների, միթինգների, պարլամենտական հարցապնդումների եւայլն – որի շուրջը երկարօրէն խօսած եմ արդէն Պրէսսանսէի մասին գրածս ընդարձակ տեսութեան մէջ:

Կոիւ ներքին ոչակցիայի դէմ.–

Պէտք էր միաժամանակ պայքարել ներքին հակայեղափոխական հոսանքի դէմ, որ 1895-96-ի կոտորածներէն յետոյ համակել էր ողջ հայութիւնը, պէտք էր վերստին հրահրել ձախորդութիւններէն պաղած եռանդը, քաջալերել երիտասարդութիւնը, ապացուցել, որ յեղափոխական

պայքարից դուրս ոչ միայն «չիք հայոց ազատութիւն», այլ եւ «չիք հայոց ազգ...»: Այդպէս էր համոզուած կուսակցութեան առաջնորդը. նա խորապէս հաւատացած էր, որ ըմբոստացումի հրդեհը մարելով՝ հայ ժողովուրդը պիտի վերածուէր անարգ գրաստներու երամի ու պիտի իսպառ անբարոյականանար... Իսկ մի այդպիսի ժողովուրդ, նրա կարծիքով, լաւ է, որ բնաւ գոյութիւն չունենար:

Այդ տրամադրութիւնը, որ յատուկ է աշխարհի բոլոր ուղղադաւան, անհաշտ յեղափոխականներուն եւ որու մասին կարծիքները բնականաբար կը տարբերուին, – այդ արմատական տրամադրութիւնը կը բաժնէին շատերը հայ գործիչներից, արեւելահայ թէ արեւմտահայ:

Բայց Քրիստափոր համոզուած էր նաեւ, որ թիւրքաց քաղաքական ու տնտեսական սիստեմը նշանակում է ուղղակի ֆիզիքական մահ հայ ցեղի համար, անխուսափելի բնաջնջում: Ուստի եւ կոխը հանդիսանում էր նրա աչքում որպէս փրկութեան միակ խարիսխը:

Այդ հիմնական թեզիսները նա զարգացուց – յենուելով ի միջի այլոց օտար հեղինակներու եւ պաշտօնական անձերու վկայութեանց վրայ – իր «Ամբոխային Տրամաբանութիւնը» խորագրով գրուածքի մէջ, որ դուրս եկաւ «Դրօշակ»ի տպարանից:

Կրաւորական համակերպում, թէ կոխ...

Հարց է տալիս իրեն եւ պատասխանում.

«Առաջին դէպքում անխուսափելի է անպատիւ, տմարդի,

ժողովուրդի անհուն ստորութիւնը ապացուցանող անպայման կորուստ. երկրորդը միայն մի վեհ, մի փայլուն, մի սրբազան ուսկ է պայմանական աջողութեամբ...»:

Մի այլ տեղ՝

«Միակ եզրակացութիւնը, որ մենք կարող ենք անել,– այդ այն է՝ որ հայկական կեանքը վաղուց եկել կանգ էր առել մի խոշոր դիւմմայի առաջ.– կամ անպայման բնաջնջում, իբրեւ մի ամբողջութիւն, իբրեւ մի ազգութիւն, իբրեւ մի հայրենիքի տէր ժողովուրդ, կամ թէ դիմադրութիւն, կեանք, պատիւ, ստացուածք, տուն հայրենիք, ամէն ինչ բռնաբարող ոյժի դէմ...»:

Անդրադառնալով նախայեղափոխական կացութեան վրայ, որի սարսափներու նկարագրութիւնը քաղում է նոյնիսկ պետութեանց պաշտօնական վաւերագրերից, ապա յիշատակելով քանի մը յուսատու եւ խրախուսիչ ազդակները, ի միջի այլոց նշանաւոր 31-րդ յօդուածը, Քրիստափոր գրում է.

«Եթէ մինչեւ այդ յօդուածը ջնջման հեռանկարից խուսափել ուզենալով, ջլատուած, տկարացած եւ իր տխուր անցեալի բացասական հետքերը կրող հայը կարող էր նաեւ վախենալ ուսկի վտանգից,– այդ յօդուածով հայութիւնը իրեն արդէն դաշնակից է տեսնում եւրոպական ամբողջ վեց պետութիւններ եւ աջողութեան պայմանական յոյսերը ուղղակի հաւատի պիտի փոխարկուէին ... Տատանումը այլեւ անկարելի էր – եւ ահա՛ ժողովրդի սրտից պայթում է յեղափոխական շարժումը, իր հոսանքի մէջ ընդգրկելով ժողովրդական հերոսների եւ գրական գործիչների մի ամբողջ շղթայ...»:

«Ամբոխային Տրամաբանութեան» նպատակն էր ապացուցել հայկական շարժման ոչ միայն ճակատագրականութիւնը, այլ եւ նպատակայարմարութիւնը.

«Ի՞նչ էր, ուրեմն, մեր շարժման նպատակը: Ուրիշ ոչինչ, եթէ ոչ կազմակերպուած ու բռնի ուժով կոտել, բողոքել Տաճկաստանում տիրող սպանիչ կարգերի դէմ, մինչեւ որ վեց պետութիւնների երաշխաւորուած միջամտութեամբ այդ կարգերը դէպի լաւ կը փոխուին»:

Քանի որ կար հայ ցեղի գոյութեանն սպառնացող, նրա պատուանդանը փորփորող հիմնական պատճառը – թիւրք քաղաքական եւ տնտեսական սիստեմը – կոհւր միակ բանաւոր ելքն էր, համեմատաբար քիչ զոհ պահանջող եւ վերջնական ազատութիւնը խոստացող: Այս էր Քրիստափորի հաւատոյ հանգանակը.

«Երբ կան հիմնական պատճառներ – դրանց դէմ կոտուղ բոլոր միջոցները ոչ միայն վնասակար չեն կարող լինել, այլ միանգամայն անհրաժեշտ հակակշիռ պիտի համարուին»:

Եւ կատաղօրէն խարանում է ներքին հակայեղափոխական քարոզիչներին, որոնք աղէտներու պատասխանատուութիւնը կը նետէին հայ շարժման վրայ:

«Ժխտելով միանգամայն, թէ հայ լեղափոխական շարժումը մեր անհամար կորուստների հիմնական պատճառների շարքում ռեւէ տեղ է բռնում, մենք ցոյց տուինք նաեւ, որ այդ շարժումը նոյնիսկ առիթ կամ պատրուակ համարուել կարող է միմիայն սահմանափակ, պայմանական մտքով,– նոյնչափ, որչափ առհասարակ հայ ժողովրդի ազատութեան խնդրի հետ կապ

ունեցող ամէն մի, թէկուզ շատ ցանկալի, թէկուզ բոլորվին ջատագովուող երեսովթ»:

Ապա քիչ յետոյ՝

«Այդպիսով պարզում է մեզ համար, որ այն բոլոր գանգատները, որոնք այսօր ծանրանում են յեղափոխական շարժման կամ ձեռնարկների վրայ, իբրև կոտորածների պատճառ կամ առիթ, իսկապէս ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ ամբոխային տրամաբնութեանը յատուկ խառնիճաղանճ ճիշեր»:

Անգամ իբրև «առիթ»... Այստեղ արդէն մեր ընկերը չափազանգօրէն խիստ է, իր «ժխտում»ի մէջ: Նկատելի է այդ գրուածքի մէջ եւ նրա անխոով լաւատեսութիւնը, որ նոյնպէս յատուկ է յեղափոխական շէֆերուն առհասարակ: Իսկ լաւատեսութիւնը միշտ հակումն ունի գունաւորելու անցքերը:

Գրուածքի մանրամասն վերլուծումը չպիտի տանք հոս – շատ կ'երկարէր: Քրիստափոր երկար տքնեց «Ամբոխային Տրամաբանութեան» վրայ, որու իւրաքանչիւր տողը մտածուած է, կշռադատուած: Այդ գրքոյկը, որ նրա անկեղծ ու խորունկ համոզումներու ցուցադրութիւնն է, իր բոլոր թերութիւններով հանդերձ, պատուաւոր տեղ մը կը բռնէ հայ քաղաքական ու յեղափոխական գրականութեան մէջ:

Խորունկ ուշադրութեան արժանի է եւ միւս գրուածքը՝ «Պատմական Չարիքը» վերնագրով եւ բոլոր յօդուածները «Դրօշակ»ի մէջ: Կուսակցութեան օրգանը Քրիստափորի գալով, մեծացրեց իր ծաւալը եւ հարստացաւ նոր աշխատակիցներով, որոնց մէջ՝ Ակնունի եւ Ահարոնեան: «Դրօշակ»ը սկսեց զբաղուել եւ Ռուսաստանով ու Կովկասահայութեան ճակատագրով:

Միութեան հարցը.- Խմբագրապետի մտահոգութեան առարկայ դարձան եւ միջկուսակցային յարաբերութիւնները եւ միութեան խնդիրը, որ այն ժամանակ սաստիկ կ'աղմկէր հայկական հրապարակը:

Արտասահմանեան մի շարք գործիչներ – մեծ մասամբ ներկայ ու նախկին Հնչակեաններից – կը պահանջէին, որ գոյութիւն ունեցող յեղափոխական կուսակցութիւններէն կազմուէր նոր մարմին, որով կը յուսացուէր աւելի յաջող ընթացք տալու հայ ազատագրական շարժման: «Միութիւն» թերթի, Մինաս Զերագի, եւ այլոց կողմէ առաջարկ եղաւ այդ

Քրիստափորը «Դրօշակ»ի խմբագրատանը.
Կանգնածը ԱկնուՆիսն է

նպատակով ընդհանուր ժողով գումարել բոլոր հոսանքներից:

Այդ այն ժամանակն էր, երբ Հնչակեան նախկին լեղափոխական կուսակցութենէն մնացել էին անույժ բեկորներ, որոնց մէջ մտել էին անվստահելի տարրեր, իրար հալածող եւ իրարու վարկաբեկող:

«Դաշնակցութեան» առջեւ դրուած էր մի նուրբ ու պատասխանատու հարց: Յեղափոխական ուժերու հաւաքումն ու կենտրոնացումը նրա վաղեմի փափաքն էր:

Եւ ժրնեւ գալու օրէն ի վեր, Քրիստափոր Միքայէլեանը այդ հարցն եւս դարձրեց իր մտահոգութեան առարկայ:

«Դրօշակ»ի մէջ իսկ նա հրապարակօրէն կ'ողջունէր այն բոլոր ձեռնարկները, որոնք նպատակ ունէին վերջ տալ միջկուսակցային երկպառակտութեանց եւ մէկ ընդհանուր ճակատ ստեղծել թշնամու դէմ:

Այժմ, սակայն, կ'առաջարկէին ջնջել բոլոր հին անունները եւ բոլոր հատուածները ձուլել մէկ կազմակերպութեան մէջ: Հարկ էր վարուիլ ծայրայեղ զգուշութեամբ: Քրիստափորի համար պարզ էր «Դաշնակցութեան» բռնելիք դիրքը: Եւ նրա հիմնական հայեացքները այդ ցաւոտ հարցի շուրջը արտայայտուած են իր մի նամակի մէջ, ուղղուած Փարիզի ընկերներին – Ահարոնեանին եւ ինձ – 1900 թ. յունիս 4-ին:

Այդ ընդարձակ եւ հետաքրքրական գրութիւնը վաղաժամ է ամբողջապէս հրատարակել, կը քաղենք միայն քանի մը հատուած:

Քրիստափոր կը գրէր մեզ ժրնեւէն.

«Ընդհ. ժողով գումարելով՝ միացնել ներկայումս գոյութիւն ունեցող «յեղափոխական» կուսակցութիւնները», – այդ միտքը որքան եւ դուրեկան լինի շատերին, սակայն, մեր կարծիքով անիրագործելի է: Մենք ունեցել ենք անցեալում երկու բանակցութիւններ, հին Հնչակեանների հետ, երկուսն էլ անյաջող: Մէկը՝ նորերի հետ, դարձեալ անյաջող, եւ ահա այսօր երկրորդ բանակցութիւնների առայժմ ոչինչ չխոստացող ընթացքումն ենք: Եթէ երկար ամիսներում եւ տարիներում միմիայն մի կամ մի կուսակցութեան հետ բանակցելով – ինչպէս ցոյց է տալիս փորձը – չենք կարողացել ոչ մի անգամ որեւէ հետեանքի հասնել, դժուար է ենթադրել, որ մի ժամանակաւոր ժողով Փարիզում կարող կը լինի միացնել ամբողջ երեք-չորս կուսակցութիւններ:

«Այդպիսով, մենք միանգամայն հեռու լինելով ընդհանուր միութեան կարելի համարելու ենթադրութիւններից, սակայն նպատակայարմար ենք համարում օգտուել դէպքերից՝ ըստ կարելոյն համերաշխութեան պրոպագանտը առաջ տանելու համար:

«...Ժողովը մի բան արած կը լինէր, եթէ ընդունէր բոլոր կուսակցութիւնների համար մի քանի պարտաւորեցուցիչ որոշումներ: Այո՛, թող մնան եղած բոլոր կուսակցութիւնները իրենց անուններով, իրենց թերթերով, իրենց կազմակերպական սիստեմներով, գործունէութեան իրենց տաքտիկով եւայլն, բայց համաձայնուին բոլորեքեան, որ իրենք *յեղափոխականներ* են, որ բոլորեքեան ուզում են *յեղափոխութեան ծառայել*. Թո՛ղ ընդունին, որ բացի կուսակցական պարտաւորութիւններից,

նրանք ունին նաեւ ընդհանուր պարտականութիւններ:

«Կարելի էր նոյնիսկ նախօրօք մշակել մի քանի հարցեր, որոնք ժողովի որոշման ենթարկուէին: Օրինակ,

1.- Բոլոր կուսակցութիւնների թերթերը ա) ամեն կերպ պրոպագանտ անեն յեղափոխութեան գաղափարը, բ) ամէն կերպ աշխատեն յոյս ներշնչել ժողովրդին դէպի աւելի լաւ ապագայ, գ) վերջ տան կուսակցական ամբաստանութիւններին (որոնք միայն ուրախացնում են թշնամուն), աւելի մեծ տեղ տալով երկրի եւ հայկական հարցի ուսումնասիրութեանը թէ անցեալում եւ թէ ներկայում:

2.- Երկրում կամ երկրից դուրս միեւնոյն տեղերում եղած յեղափոխականները պարտաւորուէին իրար երբեք չխանգարել, իրար հետ չվարուել իբր վատ մրցողներ եւ մինչեւ անգամ հարկաւոր դէպքերում՝ միշտ իրար օգնել:

4.- Եթէ նախընթաց կարգի հարցերում համերաշխութիւն նկատուի, մի քաջ եւս դէնը անել – խօսել ամենաընդհանուր սահմաններում երկրի եւ երկրից դուրս գործունէութեան մասին, եւ եթէ կարելի է, բաժանել այդ զանազան գործերը իրար մէջ... (Եւրոպական հասարակական կարծիքի վրայ ազդելու միջոցներ, ժողովրդական ապստամբութիւն, ցոյցեր եւայլն), թող մէկը բաւականանայ մի տեսակ գործերով միայն, որին համակրում է. միւսը վերցնի իր վրայ գործունէութեան որոշ տեղ միայն, որին աւելի է հաւատում, միւսները – ուրիշ տեղեր, որոնց նոյնպէս կարեւորութիւն են տալիս եւայլն, որպէսզի այդպիսով միեւնոյն կէտերում, միեւնոյն խնդիրների մասին,

ստիպուած չլինին մտածել եւ հոգալ բոլոր կուսակցութիւնները:

5.- Եթէ ժողովը որեւէ հետեւանքի կը հասնի այս տեսակ հարցերում, առաջարկել տարին կամ երկու տարին մի անգամ շարունակ ժողովուել: Ժամանակի ընթացքում այդպիսի ժողովներում կարող կը լինէին լայնացնել ընդհանուր պարտականութիւնների սահմանները, իսկ յամենայն դէպս շնորհիւ անխուսափելի փոխադարձ շփումների՝ մարդիկ կարող կը լինէին իրար անելի մօտիկից ճանաչել եւ հետզհետէ հող պատրաստել անելի կատարեալ յարաբերութիւնների կամ նոյնիսկ միութեան համար:

«Կը ներկայանանք ժողովին, երբ կը նշանակուի օրը եւ պաշտօնապէս մենք կը հրաւիրուինք...»

Միութեան եռանդուն առաքեալներէն մէկն էր Կ. Պոլսոյ նախկին «Հայրենիք»ի տնօրէն պ. Յովհաննէս Շահնազարը, որ 1900ին տօքթօր Նեվրուզի հետ ժընեւ եկած էր՝ այդ խնդրի շուրջը Քրիստափորի հետ բանակցելու: Նա եւ կուսակցութիւնների միութեան, ձուլման կողմնակից էր: Բանակցութիւնը տեւեց ամիսներ:

«Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը, բնականաբար, կը պատասխանէր, որ ձուլման խնդիր տրուիլ չէր կարող: Եւ մի օր, 1900-ի ամառը, Յովհաննէս Շահնազարը Փարիզի Լիւքսամբուրգ պարտէզի մէջ մեր մի պտոյտի միջոցին, տաք վիճաբանելով միութեան խնդրի եւ բանակցութեաց վիժումի մասին, կ'ըսէր ինձ.

«Քրիստափոր անդրդուելի եղաւ. եւ ես լաւ կը հասկնամ զինքը ու չեմ մեղադրեր. անիկա ճշմարիտ պետական մարդու մը մտայնութիւնն ու գործելակերպն ունի... Մարդը անթիւ դժուարութիւններով կուսակցութիւն մը ստեղծեր է – Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը – որ թէեւ կատարելութիւն մը չէ, պատկառելի ոյժ մըն է... Եւ մոլեռանդի մը նախանձնախնդրութեամբ ձեռքերու մէջ ամուր կը պահէ այդ կազմակերպութիւնը, չի թողուր, որ ան վտանգաւոր փորձութիւններու եւ ոխաքերու ենթարկուի, ուրիշ կուսակցութիւններու հետ միանալով...»

Շահնազար միութեան խնդրոյ կից՝ Արփիարի հարցն էր հրապարակ նետել եւ կ'առաջարկէր պատուոյ ատեան ընտրել եւ Արփիարը դատել: Յայտնի է, որ «Դաշնակցութեան» Պոլսոյ մարմինը 1895-ին դաւաճան էր հռչակել թիրաքահայ նշանաւոր գրողին եւ նոյնիսկ սպանութեան փորձ էր արել նրա դէմ:

Հարուածը վրիպել էր եւ 1896-ին Արփիարը Լոնտոն էր անցել, ուր Տամատեանի, հանգուցեալ Զիթճեանի եւ ուրիշների հետ, Հնչակեան կուսակցութեան պառակտումէն յետոյ, իր ձեռքն էր առել Վերակազմեալ Հնչակեանութեան մտաւոր ղեկավարութիւնը:

Սխալ էր, անշուշտ, Տամատեանի եւ իր յեղափոխական զինակիցների կողմէն՝ Վերակազմեալ կուսակցութեան գլուխը դնել մի մարդ, որ թէեւ փայլուն, օժտուած հրապարակագիր էր – գուցէ ամենէն փայլունը թիրաքահայոց մէջ – բայց անսկզբունք ու աննկարագիր մէկն էր, զուրկ յեղափոխական խառնուածքէ եւ որ արդէն իսկ վարկաբեկ եղած էր 1890-ին, սուլթանական կառավարութեան ուղղած իր ծանօթ մեղայականով: Եւ առաւել սխալ էր այդ ընթացքը՝ որ Վերակազմեալ Հնչակեան հատուածը որոշած էր բանակցութեան մտնել – ուժերու

միութիւններ իրագործելու համար – Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ, մի կուակցութեան՝ որ արդէն իսկ դատապարտած էր Արփիար Արփիարեանը: Եւ երբ Միհրան Տամատեան 1896-ի աշնան – Քրիստափորի Ժընեւ գալէն երկու տարի առաջ – կը գրէր ինձ Լոնտոնէն, անհատական մի նամակով իր խորունկ հիացմունքն օսմանեան բանքայի դաւադրութեան ու հերոսներու մասին եւ ջերմ փափաք կը յայտնէր Հնչակեան ու Դաշնակցական ոյժերը օր առաջ միացած տեսնելու¹³, երբ այդ գեղեցիկ նամակը կը կարդայի Ռոսոմին, Յոնանին եւ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան միւս անդամներին, ամէնքը բնականաբար սկեպտօրէն կը ժպտային «միութեան» հնարաւորութիւնների առթիւ, ցաւ յայտնելով, որ Հնչակեան նոր Կենտրոնը Տամատեանի պէս մարդկանց ձեռքը չէ, այլ Արփիարի, որու ներկայութիւնը մեն-մենակ բաւ էր՝ գործը վիժեցնելու:

Այդ վերահաս ընթացքը մերայնոց մէջ աւելի եւս շեշտուեց Քրիստափորի Ժընեւ գալով:

Արփիարի նկատմամբ – ոչ մի կօմպրօմիս, ոչ մի իրաւախոհութիւն: «Դաշնակցութեան» առաջնորդը որքան որ լայնամիտ եւ ներողամիտ էր ընկերներու, մասնաւորապէս երիտասարդ ընկերներու առօրեայ սխալների եւ սայլթաքումների հանդէպ, նոյնքան անհաշտ ու աններող էր, երբ խնդիրը կը վերաբերէր յեղափոխական վարիչներին: Այդտեղ նա կը պահանջէր յեղափոխական էթիքայի ամբողջական, ամենախիստ կիրառումը. այդտեղ նա անողոք էր եւ անդրդուելի: Արփիարը նրա աչքում վերջնական դատապարտեալ էր: Արփիարի մասին նա իր կարծիքը կազմել էր արդէն վերը յիշած մեղայականէն յետոյ, որ «Հայրենիք»ի (նախկին, պոլսական) խմբագիրը ուղղել էր թիւրք կառավարութեանը իր բանտէն արձակուելու

առթիւ: Եւ այդ կարծիքը վերջնականապէս հաստատուեց նրա մէջ, երբ «Դրօշակ»ում հանգուցեալ Վոսմեանի ձեռքով հրատարակուեց ընդարձակ ամբաստանագիրը Արփիարեանի մասին:

Հին Հնաչակեաններն եւ իրենց օրգանի մէջ հոչակեցին Արփիարը որպէս Նազըմ փաշայի լրտես ու գործիք: Այդպէս ըրին, սակայն, Հնչակեան պառակտումէն յետոյ, երբ Արփիարը այլեւ կուսակցական ընկեր չէր, այլ հակառակորդ: Տեղիք կար, ուրեմն, բացարձակ հաւատ չընծայելու «Հնչակ»ի մեղադրանքների անաչառութեան:

Այդպէս թէ այնպէս, կասկածի ու ծանր գաղտասուքների մի մնթնուլորտ էր ստեղծուած այդ մարդու շուրջը... Արփիարը մեծագոյն խոչընդոտներէն մինն էր համերաշխութեան ճամբու վրայ եւ նա պէտք է իսպառ հեռացուէր յեղափոխական շրջաններէն:

Այդ պահանջը միանգամայն արդար էր եւ բանաւոր: Այդտեղ՝ ոչ մի տարակուսանք եւ ոչ մի տարաձայնութիւն մեր ընկերների մէջ: Սակայն, նոյնքան արդար ու բանաւոր չէր երեւար միւս ձեակերպութիւնը՝

«Արփիար դաւաճան է, մահուան պատժի արժանի եւ ոչ պատուոյ ատեանի...»

Այդտեղ է, որ ես ցաւ ունեցայ, իբրեւ կրտսեր ու խոնարհ ընկեր, իբրեւ սիրող աշակերտ, ընդհարուելու Քրիստափորի հետ, ինչպէս նաեւ Իւուֆեանի ու Վոսմեանի հետ: Եւ այդ առթիւ մեր մեծ ընկերը գրեց ինձ մի խիստ երկար նամակ, որից պիտի բերեմ քանի մը հատուած, վասնզի ընթերցողը

կարող է գտնել այդտեղ ուրիշ մանրամասներ Քրիստափորի բարոյական նկարագրի:

Նամակը թիւ չունի, բայց գրուած է (Ժընեւէն Փարիզ) 1900 թուականի վերջերում:

Մեղմօրէն կը յանդիմանէր ինձ, թէ դիւրութեամբ «համոզում» ու «ընկճում եմ» հակառակորդների պատճառաբանութեանց առջեւ, – ապա կը գրէր.

«Ես ոչ մի լուրջ մարդու, ի հարկէ, վայել չեմ համարում ամէն քայլափոխում աքաղաղի դեր ստանձնել եւ տաքանալ, կոուել, պաշտպանել ինչ որ մերն է եւ անուանարկել այն ամէնը, ինչ մեզնից դուրս է: Քա՛ն լիցի: Ընդհակառակը, ես մէկն եմ այն կարծիքի պաշտպաններից, որոնք շրջահայեցողութիւնը, կարելիին չափ անկողմնակալութիւնը, նոյնիսկ ջենտլմէնութիւնը պարտաւորեցուցիչ յատկութիւններ են համարում իւրաքանչիւր պատասխանատու գործ ստանձնողի համար: Տարրական գործնական տաքտը եւս նոյն պահանջներն է դնում մեր առաջ, եթէ այդ բանին չտանք այն վատ մեկնութիւնը, որ երբեմն տալիս են տհաս գլուխները: Այո՛, այդ բոլորը այդպէս է: Բայց բոլորովին չեմ հասկանում, թէ ինչու ես դու Ք...ից սկսած զիջողութիւնների հրաւերներ կարդում մեզ նաեւ Չ...ի, Շ...ի... «Հայրենիք»ի եւ Արփիարի մատնութիւնների խնդիրներում:

«Ինչո՞ւ... այդքան ներողամիտ ես դէպի մի Չ... եւ այդքան պահանջկոտ դէպի քո զինակիցները... Դու պատրաստ ես այսօր մեղադրել Բաբգէնին, Գնունուն, Սուրէնին, Իսուֆեանին եւ Վահապին¹⁴ եւ արդարացնել մի Շահնազար, մի «Հայրենիք»,

որը ամենայն օր, երբ Հայաստանում արին էր թափում, երբ տասնեակ հազարներով հայեր էին կոտորում, կառավարութեան պահանջման ենթարկուելով, սիստեմատիքաբար հրատարակում էր, որ հէնց կոտորածների տեղերում ամէն բան հանգիստ է եւ կայսերական կառավարութեան շնորհիւ ամէն բան ցանկալի վիճակն ունի:

«Գուցէ դու չգիտես, ինչպէս մենք էլ հաստատ չգիտենք, բայց լսել ենք, որ Իւսուփը ասել է Շահնազարի մասին, թէ նա եկաւ իր մօտ եւ սպառնաց ոստիկանութեան, թէ դեսպանատան (ոռնաց), իսկոյն յայտնել իր ով լինելը, եթէ անմիջապէս չձգէ Պոլիսը եալն: Այդ մասին մենք, երեւի, կը ստանանք շուտով Իւսուփից ամենաճիշդ տեղեկութիւններ... Ի՞նչ է նշանակում պ. Շահնազարի իբր թէ «կարեւոր» յայտնութիւնը, թէ Թիւթիւնջեվն է տել մեզ Արփիարի քննութիւնը, – այն Թիւթիւնջեվը, որին մենք սպանել ենք ինքներս:

Դրանով պէտք է հաստատեն կեղծիքը: Ո՞վ կարող է այդպիսի թղթեր ձեռք բերել դիւանատներից (ոստիկանական), բայց եթէ ոչ *լրտեսը*. դրանով նրանք չեն հերքել, այլ միայն կը հաստատեն... Իսկ մի հաստատուած լրտեսի սպանութիւնը մի՞թէ դատապարտելի կարող է լինել: Ամենաշատը կարող են բարոյական տեսակէտից հարց վարթեցնել, թէ որքան արժանատի բան է՝ մի լրտեսի հետ գործ ունենալ, նրանից օգտուելու եւ յետոյ նրան սպանելու համար... Որքան ինձ գոնէ յայտնի է, մերոնք այդ թուղթը ստացել են Գիւրջեանից¹⁵ եւ ոչ ոք իրենցից որեւէ յարաբերութիւնների մէջ չէ եղել Թիւթիւնջեվի հետ. իսկ թէ ինչքան մօտ է եղել գործին Գիւրջեանը, – այդ էլ Յաւելուածի¹⁶ մի կէտում պարզուած է...

...Ընդհանրացնելով այս բոլոր ասածներս ես կ'ուզեի, սիրելի Միքայել, որ դու մի փոքր աւելի համարձակ լինէիր դէպի քեզ անձանօթ, նոր մարդիկ կամ քեզ ծանօթ հակառակորդները եւ մի քիչ աւելի հաւատայիր քո կոուակից ընկերներին:

«Դա մի հոգեբանական երեւոյթ է, որը յատուկ է բոլոր մարդկանց եւ որից երեւի որոշ չափով ազատ չէ եւ ոչ մի մահկանացու աշխարհում: Բոլորս այդպէս ենք. որքան անխնայ, կոպիտ եւ պահանջկոտ ենք դէպի մեզ մօտիկ մարդիկ, նոյնքան մենք ներողամիտ, քաղաքավարի եւ զիջող ենք մեզ անձանօթ, անյայտ, նոր անձնատրուածիւնների վերաբերմամբ: Բայց դա արդարութիւն չէ: Ինչո՞ւ չի ղեկավարուեմ մօտիկ մարդու շահերով, մի մարդու, որի հետ կապուած եմ եղել երէկ, կապուած եմ այսօր եւ կը լինիմ էգուց,– ու ի նկատի առնեմ, օրինակ, մի խանութպանի տրամադրութիւնները, քանի որ առաջին անգամն եմ նրան պատահում, չգիտեմ ի՞նչ Սատանայ է նստած նրա սրտի խորքերում եւ վերջապէս, քանի որ գուցէ կեանքումս այլեւս ոչ մի անգամ չտեսնեմ այդ մարդուն: Որքան եւ տեղին լինէր այս «ինչո՞ւ»ն, բայց եւ այնպէս, պէտք է կրկնեմ, որ դա մի հոգեբանական գաղտնիք է, որ յատուկ է բոլորիս եւ որը չափաւորելու համար, մենք պէտք է միշտ գիտակցենք մարդկային այդ թուլութիւնը, որպէսզի շատ դէպքերում չլինինք անարդար: Ահա, ուրեմն, ինչով եմ ես բացատրում այն մի շարք ինքնախարազանումները, որ դու անում ես քո վերջին նամակներում, յիշեալ հարցերի շրջանում: Իբրեւ մեղմ, փափուկ բնատրուածեան մարդ, դու իմ կարծիքով տարւում ես երբեմն մարդկային այդ թուլութեամբ: Բայց մենք կանգնած ենք այսօր գործնական կեանքում եւ իբրեւ այնպիսի մարդիկ, որոնք շատ ընկերներ ունենալով հանդերձ,

կարող ենք միշտ պատահել եւ շատ անծանօթ, նոր մարդկանց ու շատ հակառակորդների, պէտք է մի փոքր զսպենք մեր հոգեկան անարդար հակումները եւ որ գլխաւորն է, միշտ պէտք է գիտակցենք, որ այդպիսի հակումներ ունինք, որպէսզի ասելի քիչ սխալների մէջ ընկնենք: Ես վերջացրի իմ ասելիքը: Եթէ ես սխալում եմ ընդունիր նախօրէն իմ ներողութիւնը եւ ի նկատի առ իմ պատրաստակամութիւնը լսելու թէկուզ քո խիստ հայհոյանքները: Եթէ չեմ սխալում կամ ճշմարտութեան մի մաս կայ իմ ասածներում, – ապա իմացիր քո անելիքի...»:

* * *

Հնարաւոր է, որ չէր սխալում Քրիստափորը, որ չէին սխալում Իստափեանը, Վոամեանը եւ Պոլսոյ մեր Կ. Կ.ի միա անդամները, հնարաւոր է, որ Արփիարը իրօք դաւաճան էր, լրտես էր, մատնիչ էր, արժանի միայն յեղափոխական վրիժառու գնդակի եւ անարժան պատույ ատեանի... Հնարաւորութենէն մինչեւ իրականութիւնը – տարածութիւն կայ: Արփիար կարող էր իր բնածին թուլամորթութեամբ, իր անսկզբունք նկարագրի եւ իր անսահման, հայկական կրքի զօրութեամբ, այս կամ այն յանցաւոր վրիպումը գործել... սակայն Իստափեանի, Վոամեանի բազմաթիւ վկայութիւններն ու բացատրութիւնները բաւականաչափ համոզիչ չէին եւ դժուար էր միմիայն նրանց վրայ յենուելով՝ հայ սերունդներու առջեւ յափտենական անարգանքի ենթարկել մի անուանի գրողի ու հասարակական գործիչի, առանց գէթ նրա ինքնարդարացման խօսքը լսելու. դժուար էր հայրենավաճառ եւ հայրենադաւ լրտեսի ու մատնիչի անունը դրոշմել մի մարդու ճակտին, որ ամբողջ կեանքը սպասաւորել էր հայրենիքին, արտակարգ եռանդով ու տաղանդով, իբրեւ գրող ու հրապարակագիր, իբրեւ աշխատակից «Մշակ»ի ու այլ թերթերի, իբրեւ կազմակերիչ հայրենանուէր ընկերութեանց, դեռ 70-ական թուականներէն,

հանդիսանալով թիրաքահայ վերածնությունն ու հայկական դատի ամենախանդավառ ոահվիրաներէն մին:

Կարծէք, յետագայում, Դաշնակցութեան վարիչ շրջաններու մէջ հետզհետէ թուլացաւ նախկին համոզումը Արփիարի դաւաճանութեան մասին... Մեր շարքերը հանգիստ ձգեցին այդ մարդուն, մինչ յայտնի է որ «Դաշնակցութիւնը» սովորութիւն ունէր հետապնդելու դաւաճաններին անողոք վրէժխնդրութեամբ մինչեւ գերեզման...

Արփիար Արփիարեանը ի վերջոյ այնուամենայնիւ սպանուեցաւ: Բարեբախտաբար, ոչ Դաշնակցականի ձեռքով: Վերակազմեալ Հնչակեանները սպանեցին նրան – իր վաղեմի զինակիցները – որքան կը յիշեմ, զուտ թայֆայական նկատումներով:

Հայկական մեծ, տարամերժ դրամայի բնորոշ արտայայտութիւններէն մինն է Արփիարեանի այդ ողբերգական ճակատագիրը, որ շատ կողմերով կը յիշեցնէ մի այլ վաղեմի հրապարակախօսի, Արսէն Թոխմախեանի եղերական վախճանը...

Ընդամէնը երկու ու կէս տարի մնաց ժրնետամ: Եւ այդ համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում իր անհատական կնիքը դրոշմեց գործունէութեան բոլոր ճիւղերու վրայ:

Կը զբաղուէր անգամ ուսանողութեան գործերով, կը մասնակցէր նրա ժողովներուն, ստէպ իբրեւ նախագահ: Կը մօտենար իր հաւանած գաղափարական տղաներուն, կը քարոզէր, կը մշակէր ու կը ճամբէր դէպի երկիր այլեւայլ պաշտօններով:

Երկու ու կէս տարուան մէջ շատ մը երիտասարդ գործիչներ երկիր մեկնեցան, Քրիստափորի շունչով տոգորուած: Նրանց մէջ էր Սարգիս Բարսեղեանը, որ յետոյ դարձաւ Վասպուրականի խոշոր ու սիրուած գործիչներէն մինը եւ 1915-ին ապրեց հայ մտաւորականութեան գողգոթան: Գաղափարի ազնուութեան մարմնացումն էր այդ արիասիրտ երիտասարդը, փոքրիկ հասակով եւ ահարկու խանուածքով: Դեռ պատանի, իր հայրենի Գանձակի մէջ ապրել էր սիրոյ մի բուռն տրամա եւ վիրաւորուած պատիւը վերականգնելու համար, ոչնչացրել էր իր ախոյեանին:

Ժրնեւ եկել էր ուսանելու: Սկսեց յաճախել համալսարան, եռանդով ուսումնասիրել լեզուն, կազմեց փոքրիկ ու շքեղ գրադարան, Թէն, Սպենսեր եւայլն... Քրիստափորը սակայն, հետեւում էր նրան արթուն ու խուզարկու աչքերով եւ մի օր ըսաւ Սարգսին գրեթէ հրամայական տոնով.

-Այդ գրադարանը յանձնիր Միքայէլին, իսկ դու դաշոյնի մարդ ես, դու ինձ պէտք ես ուրիշ գործի համար:

Երիտասարդը լուռ ու անտրտունջ համակերպեց եւ քանի մը ամիս յետոյ Քրիստափորի հետ կը գտնուէր Ռուսահայաստանի լեռնոտ վայրերում՝ «փոթորիկի» ծանր ու վտանգաւոր գործի վրայ...

Քրիստափորի հոգեւոր գաւակներէն էր եւ Զաքարիա Պզտիկեանը, որ Ժրնեւում իր ուսումը աւարտելէ յետոյ, երկար տարիներ վարեց կուսակցութեան աշխատանքը Ատանայի ու Կիլիկիոյ մէջ:

Նոյն Ժրնեւեան, Քրիստափորեան դպրոցէն էր բժ. Արմենակ

Հայրանեանը, որ նահատկուեց 1915-ին, կարծեմ իր հայրենի Տիվրիկի մէջ:

Եւ բազմաթիւ ուրիշներ, որ չեմ յիշեր այս վայրկեանիս:

* * *

Ուշի ուշով կը հետեւէր Ժընեւի մէջ քաղաքական անցքերուն եւ հէնց որ կը ներկայանար նպաստաւոր մի պարագայ մեր ձայնը լսելի ընելու դիւանագիտական աշխարհի մէջ, կամ հէնց որ չարագուշակ մի ամպ կը նշմարէր հորիզոնում, կոտորածի մի վտանգ, անմիջապէս շարժման մէջ կը դնէր իր փոքրաթիւ սպայակոյտը՝ այլեայլն դիմումներու համար:

1900-ի աշնանը Քրիստափոր Փարիզ էր, դիմումներ կ'ընէր «Պրօ Արմէնիա»ի ու այլ գործերու համար՝ նշանաւոր հայերուն, որ հաւաքուեր էին մեծ ցուցահանդէսի առիթով Ֆրանսայի մայրաքաղաքում: Հայկական շարժման մէջ մտցուց Մոսկուայի հայազգի պրօֆէսօր Գամբարօվին, մասնակցեցաւ իր ընկերներով Խաղաղութեան Միջազգային Կօնգրէսին, եւ հրապարակային մի գեղեցիկ ատենախօսութիւն ըրաւ հայոց հարցի մասին, ուսերէն լեզուով, ուս-հայկական հասարակութեան առջեւ՝ հռչակաւոր գիտնական Մաքսիմ Կօվալեվսկիի նախազահութեան տակ: Տեսնուեցաւ մեծանուն հայասէրներու՝ Պրեսսանսէի, Պիէռ Քիյառի եւ այլոց հետ: Կազմակերպեց նրանց հետ «Պրօ Արմէնիա»ի հրատարակութեան գործը եւ վերադարձաւ Ժընեւ:

Իրամի հոգար մղձաւանջի պէս կը խեղդէր մեր մեծ ընկերոջ: Եւ նա ստէպ կը կրկնէր նշանաւոր խօսքը. «Շարժումը բեղմնաւորելու համար անհրաժեշտ է դրամ, դրամ, եւ դրամ»: Դիմեց քանի մը տեղ – ամէն կողմէ մերժում: Դիմեց ի միջի

այլոց Մոսկուայի ծանօթ միլիոնատէր Ժամհարեանին, որու հետ գնաց անձամբ տեսնուելու Նիցցայի մէջ, 1900-ի ձմեռը: Հայ Կրեսոսը խոստացաւ մէկ գումար տալ արտասահմանեան հայ պրոպագանտը ուժեղացնելու համար, սակայն քիչ յետոյ հրաժարեցաւ:

Քրիստափոր տարաւ այդ բոլորը, ատամները կրճտելով: Մեծ էր նրա ատելութիւնը դէպի հայ կապիտալիստ դասակարգը: Նոյն ատելութիւնն էր, որով լեցուած էին հայոց վերածնութեան բազմաթիւ ռահվիրաները եւ մասնաւորապէս՝ մեր հինաւուրց ու մեծ հրապարակախօսը – Միքայէլ Նալբանտեան: Քրիստափորն եւ «Դրօշակ»ի մէջ թունոտ ոճով խարազանեց հայ դրամատէր բուրժուազիան, նրա քար անտարբերութիւնը դէպի հայ տառապանքն ու հայկական դատը: Հոս կ'ուզէի առաջ բերել մէկ երկու էջ այդ բոլորն խարազանումներէն–

«Հազարաւոր անհատներ կարելի է գտնել հայերի մէջ, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր ամբողջ նահանգներ զինել տաճկաստանի մէջ: Դուրս եկա՞ւ քոնէ մէկը... Բաւական է յիշել որ ամենախոշոր գումարը, որ ամբողջ հայութեան մէջ մի հատիկ մարդ նուիրել է զէնքի գործին, այդ եղել է ընդամէնը 25,000 ֆրանք: Բայց միաժամանակ քանի՞ քանի անձնուէր ու փորձուած գործիչներ, քանի՞ քանի գաւառներ կորան, հալուեցին միմիայն եւ միմիայն տարիների ընթացքում եւ ամենաբարեյաջող հանգամանքներում զէ՛նք, զէ՛նք ու զէ՛նք սպասելու եւ վերջ ի վերջոյ չստանալու պատճառով...»

«Հազարաւոր նիւթապէս ապահով հայեր Հնդկաստան, Անգլիա, Ամերիկա, Աֆրիկա ջհաննամ են գնում ո՞վ գիտէ ինչ դժոխային միջոցներով իրենց ունեցածը աւելացնելու համար, բայց եւ ոչ մէկը չգտնուիր, որ այսպիսի մի անսովոր

պատմական դժբախտութեան օրերում տեղիցը շարժուէր՝ հասարակօգուտ ոեւէ ձեռնարկի համար: Եւ այս՝ ոչ միայն հին սերունդի ներկայացուցիչների մէջ, այլ եւ երիտ. դրամատէրերի շրջանում, որոնք ունին ե՛ւ ուսում ե՛ւ զարգացում, եւ երբ սկսում են խօսել հասարակական գործունէութեան եւ ժողովրդի շահերին ծառայելու անհրաժեշտութեան վրայ, Գլատաստօններ ու Լասսալներ պէտք է գերեզմաններից կանչուեն՝ նրանց հետ մրցելու համար...

«Քաղաքակիրթ աշխարհում էլ ժողովուրդ չմնաց, որ այս կամ այն չափով արձագանգ չտար հայկական թշուառ վիճակին: 1894 թականից սկսած՝ անգլիացիք, ֆրանսիացիք, հօլլանդացիք, ամերիկացիք, զուիցերացիք, նոյնիսկ գերմանացիք հայերին օգնութեան ձեռք մեկնեցին – երկրի մէջ հայ ժողովրդին դրամ, հաց եւ երկրագործական անասուններ բաժանելու կամ որբացած մանուկներին խնամելու եւ կրթութիւն տալու համար: Իսկ ի՞նչ արին իրենք հայերը: Մենք ունինք հազարաւոր հայեր, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր նոյնքան որբանոցներ հիմնել, որքան այդ արուեց մի քանի ազգերից ժողովուրդը դրամներով: Բայց դուրս եկա՛ւ այդպիսի մէկը»...

* * *

Դրամի հոգար կաշկանդում էր ամէն բան: «Պրօ Արմէնիա»ի պէս համեստ ձեռնարկն անգամ անկարելի եղաւ ապահովել հայ բուրժուազիայի միջոցներով եւ «Դաշնակցութեան պարագլուխը» ստիպուած էր ֆրանքներով ժողովարարութիւններ ընել գաղութներու ու ուսանողութեան մէջ՝ հրատարակութեան ծախքերը հոգալու համար:

Դեռ չենք խօսում ընդհանուր շարժման ստիպողական

պահանջներու մասին: Կովկասում հաւաքուած դրամները հազիւ կը բաւէին կազմակերպական ընթացիկ ծախքերը ծածկելու: Մեծ արդիւնք չունեցաւ ժողովարարութեան այն պտոյտը, որ Քրիստափորի հրահանգով գնացինք կատարելու Ահարոնեանը եւ ես Կովկասում ու Ռուսաստանում, 1899-ի վերջերին:

Եւ Քրիստափոր նստած էր ժընեւում թեւերը կտրուած արծուի պէս: Մեծ-մեծ ծրագիրներ կը յղանար նրա մշտապէս ետուն ուղեղը եւ ամէնէն մեծը յաճախանքի պէս բռնել էր նրա ամբողջ էութիւնը... Ամէնէն մեծը – կազմակերպել հայ ժողովրդի վրէժխնդրութեան սրբազան դաւը, զարնել այն մարդուն, որ 300,000 հայերի ջնջման հեղինակ էր...

Մտածեց երկար, որոճաց երկար այդ ծանր կնճիորը եւ ի վերջոյ յղացաւ այն արիւնոտ գործը, որու հետեւանքներէն մէկը պիտի լինէր իր սեփական նահատակութիւնը: Մակեդոնացիք, Բօրիս Սարաֆովի ղեկավարութեամբ, յօրինել էին արդէն դրամ գտնելու միջոցը: Կը յափշտակէին հարուստ մարդկանց, կը փախցնէին լեռները եւ փրկանք կը պահանջէին: Նրանք փախցրեր էին ամերիկուհի Միսս Սթօնը, պահեր էին երկար ամիսներ լեռներու մէջ եւ մահուան սպառնալիքներու տակ, ստացեր էին մի խոշոր գումար, մօտ կէս միլիոն ֆրանկ, Մակեդոնիոյ յեղափոխական գանձարանի համար:

Ինչո՞ւ հայ ռազմիկները չէին կարող որդեգրել նոյն տակտիկը, որ ժամանակ առ ժամանակ կիրառուեր է յեղափոխական ազգերու մէջ, մասնաւորապէս Արեւելքում... Մակեդոնացիք կ'ընդունէին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որպէս իրենց ռաուցիչ: Ուսուցիչն ալ երբեմն կարող է ընդօրինակել աշակերտին...

Խնդիրը արդէն որոշուած էր Քրիստափորի ուղեղի մէջ,

նա շուտով դարձաւ կազմակերպութեան որոշումը: Սիմոն Զաւարեան պահ մը ընդդիմացաւ, ապա համակերպեց յանուն կարգապահութեան:

Քրիստափոր ինքն իսկ յանձն առաւ կազմակերպելու այն գործը, որ պիտի փոթորկէր հայ Կրեստաներու միջնուրտը: Գործի անունը ինքն իսկ յօրինեց – «Փոթորիկ»: Ես մի օր, «Դրօշակ»ի խմբագրատունը, մօտեցաւ ինձ խորհրդաւոր ձեռով ու ցոյց տուեց նուրբ կտաւի մի պաստառ, որի վրայ տպուած էր «Փոթորիկ» բառը խոշորատառ: Վերը՝ Դաշնակցութեան խորհրդանշանը, վարը՝ հակիրճ ու ահաւոր սպառնազիրը: Գրաշարին չէր վստահացել եւ ինքն էր շարել կտաւի վրայ գիշեր ատեն, մեն-մենակ, «Դրօշակ»ի տպարանում:

Եւ շուտով առաւ կտաւի բազմաթիւ պաստառները իրեն հետ, ամրացուց մի ապահով տեղ ու մեկնեց դէպի Կովկաս: Օգտագործեց եւ իր ուղեւորութիւնը, տեսնուեցաւ Փարիզում մեր Ֆրանսիացի բարեկամներու հետ, եւ Բերլինում՝ Բէբէլի հետ, որին ներկայացուց Հայաստանի վիճակը (Թարգմանչի դերը կատարեց բժ. Սաղեան): Բէբէլ այդ առթիւ մի երկար նամակ ուղղեց «Դրօշակ»ի խմբագրութեանը, հայոց հարցի եւ Գերմանիոյ քաղաքականութեան մասին:

* * *

1901-ի վերջերը Քրիստափոր Կովկաս է: Հաստատուեց Բազում եւ երիտասարդական խանդավառութեամբ վերստին նետուեց պրոպագանդի մէջ: Թող պատմեն նրանք, որոնք ականատես եղած են մեր ընկերոջ այդ շրջանի գործունէութեան: Նոր շրջան կը սկսուէր կովկասեան մտաւորականութեան կեանքում, Պետերբուրգէն ու Մոսկուայէն

ընկերվարութեան ալիքը յորձանք էր տուել դէպի Բաքու եւ Թիֆլիս, ուս-վրացական սոցիալ-դեմոկրատիան ծաւալել էր իր դրօշը, պրոլետարիատի զանգուածները կ'ալեկոծուէին ու տեղի կ'ունենային գործադուլներ ու ցոյցեր: Այդ բոլորը, բնականաբար, կ'անդրադառնար նաեւ հայ կեանքի վրայ: Հոն տակաւին մտքերու վրայ կ'իշխէր Դաշնակցութիւնը, բայց երիտասարդ մտաւորականութեան մէկ մասը տարուել էր արդէն համառոտական ընկերվարական շարժումով:

Քրիստափոր Միքայէլեան եւ Վալերիան
Լուսկեվիչ (Արարատսկի)

Քրիստափորի գիտակցութեան մէջ առաջ կը գար ծանր տագնապ: Ինքը ընկերվարական էր իր ընդհանուր փիլիսոփայական աշխարհայեացքով: Սակայն չէր ուզեր սոցիալ-դեմոկրատիայի լայն ծաւալումը հայ զանգուածներու մէջ, վասն զի այդտեղ վտանգ կը տեսնար թրքահայ դատի եւ ընդհանրապէս հայ ազգային դատի համար: Ստէպ, գաղտնի, բազմամարդ ժողովներում բանակոխու կը մղէր սոց.-դեմոկրատիայի քարոզիչներու դէմ (Գնունեան եւ այլք) եւ մի օր կը նետէր նրանց այս խայթիչ boutade-ը:

–« Դուք խօսում էք յաւելեալ արժէքի մասին (որ դրամատէրը իւրացնում է, շահագործելով գործաւորին), բայց այնտեղ, թիրաքաց Հայաստանի մէջ, խնդիր է դրուած յաւելեալ արեան»...

Համակ եռանդ էր այդ պատմական օրերու մէջ, շարունակ կը պտտէր, կը քարոզէր ու կը զինուորագրէր նոր երիտասարդ ուժեր. չէր մոռնար եւ պատանեկութիւնն ու աշակերտութիւնը. նրա ձայնին ուշադիր էին ամէնքը. մի ձայն, որ ամէնէն հեղինակաւորն էր նաւթաշխարհի եւ գուցէ ամբողջ Կովկասի ալեծուփի մթնոլորտում:

Պրոպագանտի առօրեայ հոգսերը, սակայն, չէին մոռցնէր Քրիստափորի բուն ծրագիրը, «Փոթորիկ»ը, դրամի ֆոնտը, որի համար Կովկաս էր գնացել:

Չէր ուզեր, սակայն, մէկէն ի մէկ դիմել բռնի միջոցների. յեղափոխական լինելով հանդերձ, նա կը խորշէր արիւնէ եւ հայ դրամատէր դասակարգի վրայ ազդելու համար, բռնել էր համոզելու խաղաղ ճամբան:

26 փետրուար 1902 թուակիր մի նամակով կը գրէր ինձ

Բագուէն.–

...«Կովկաս դառնալու վճիռը նմանապէս առայժմ յետաձգել պէտք է: Կան այստեղ բաներ, որոնց մասին առայժմ չեմ գրում ոչ ոքի, վախնալով յետոյ հիասթափուենք: Քանի դեռ այստեղ եմ, քանի Բագուից ոտ չեմ դուրս դրել, դեռ այստեղից սպասելիքների մասին դժուար է հաշիւ տալ: Յամենայն դէպս, շատը գնացել քիչն է մնացել. շուտով երեւի ամէն բան յայտնի կը լինի թէ ինձ եւ թէ ձեզ: Ի հարկէ, մինչեւ օրս ես դեռ խաղաղ ճանապարհի վրայ եմ»...

Նամակի միւս մասը կը վերաբերի Սասնոյ գործերուն: 1902 թուականն էր. թիւրք կառավարութիւնը լուրջ պատրաստութիւններ կը տեսնէր՝ իսպառ կործանելու ըմբոստ լեռնավայրը: Հարկ էր դիմագրաւել... Քրիստափոր կը գրէր.–

«Մի շաբաթ առաջ Թայինեանի¹⁷ միջոցով գրեցի Քիյեաոին, որ աշխատին գարնանը գոնէ ֆրանսիական հիւպատոս ուղարկել տալ Մուշ, Սասունի գործերով, այնտեղի անցքերով հետաքրքրուելու համար: Բանը նրանումն է, որ գարնան սպասում են այնտեղ ընդհարումներ: Ներփակ նամակներից որոշ չափով կարող էք գաղափար ստանալ այդ մասին: Արեւելեան Բիւրօի հետ կարգադրեցինք եւ գրեցինք Գիսակին¹⁸, որ ինքը, Վահանը եւ Դժոխքը շուտով դէպի Սասուն գնան, իրենց հետ քաշելով իրենց ձեռքի տակ գտնուող մթերքները եւ աշխատեն 1) Միացնել բոլոր խմբերը, 2) Հաւաքել տեղացի երիտասարդների մի մասը եւ 3) Հաց եւ ուրիշ մթերքներ գնելով պատրաստուեն գալիքը պատուով դիմաւորելու: Արդէն երէկ այդ նպատակի համար այստեղից փոխադրեցինք 1,000 ուրբլի եւ խոստացանք կրկին 3-4,000: Որպէսզի դէպքերը ծանր հետեւանքներ չունենան ժողովուրդի համար, շատ ցանկալի է

Երոպական ներկայացուցիչների մօտիկուլթիւնը այդ շրջանին: Դուք էլ, ըստ ձեր կարողութեան, աշխատեցէք այդ մտքով: Սիմոնը¹⁹ արդէն ճանապարհուել է այստեղից»...

* * *

Դրամի հոգսը շարունակում էր ճնշել... Քրիստափոր նալթաշխարհի հայ միլիոնատէրերու հանդէպ բռնել էր համոզելու խաղաղ ճամբան, որ, սակայն, տարաբախտաբար, շօշափելի արդիւնք չտուեց: Ստացուածը չնչին բան էր հսկայական պահանջներու հանդէպ:

Այն ժամանակ էր, որ մեր ընկերը, յուսահատ, անէծքը շրթներին՝ որոշեց խաղալ իր վերջին քարտը եւ հրապարակ նետեց «Փոթորիկ»ի խումբը: Ինքն անձամբ ստանձնեց ղեկավարութիւնը: Եւ սքանչելիօրէն խաղաց իր դերը այդ վտանգալի, պատասխանատու, գերազանցապէս դաւադրական գործի մէջ: Իր մի խումբ կորիւններով փախցուց եւ գերեվարեց հարուստ ժամհարեանը Շուշու բարձրունքներում: Խմբի մէջ էին Մարգար ժամհարեանը, որ նահատակուեց 1905-ին հայ-թաթարական կռիւներու մէջ, Սարգիս Բարսեղեանը եւ մեր վիթխարի եւ սքանչելի Օննիկ Նեվրուզը (Թէքրիտաղցի), որին Քրիստափորը տարել էր յատկապէս՝ ժամհարեանին իր դաժան տեսքով սարսափեցնելու համար²⁰:

Լաց, աղաչանք ու պաղատանք հայ Կրեսոսի կողմէն... Վճռական խոստում՝ որ Դաշնակցութեան պահանջած գումարը պիտի բերէ որոշուած օրը, նշանակուած տեղը:

Ընկերները արձակեցին նրան, թէեւ, ի հարկէ, այնքան միամիտ չէին, որ բացարձակ հաւատ ընծայէին կալանաւորի

խոստումներուն: Դիւրին բան չէր շաբաթներով ու ամիսներով պահել մարդուն գերութեան մէջ: Ղարաբաղի բարձրունքները Մակեդոնիոյ լեռները չէին եւ ուսական ոստիկանութիւնը փոքր ինչ աւելի լաւ էր կազմակերպուած, քան թիւրքականը:

Ընկերները արձակեցին ժամհարեանին, վերջին անգամը ուղղելով նրան այս սպառնական խօսքերը, որ արձանագրուած էին ժընեւէն բերուած կտաւէ պաստառի վրայ. «Մատնութեան պարագային Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մահով կը պատժէ մատնիչը»...

Հայ հարուստի վրայ չազդեց, սակայն, սպառնալիքը: Ազատուելով, նա անմիջապէս վազեց ոստիկանատուն... Եւ երբ նշանակուած օրը Պեխ աղբրի մօտ, մեր 2-3 ընկերները կը սպասէին ժամհարեանին, որ պիտի բերէր խոստացուած գումարը (որքան կը յիշեմ, երեսուն հազար ուրբի), ուս ոստիկաններու մի խումբ էր, որ նոյն ժամհարեանի ուղեկցութեամբ եկաւ ու ձերբակալեց մերոնց: (Ձերբակալուածներու մէջ էր փոքրիկ Սարգիսը, որ յետոյ տարուեց Գանձակի բանտը, ապա մի ուրիշ տեղ փոխադրուելու ատեն, սպանեց իր ուղեկից ժանտարմը եւ փախաւ):

Գոռոզ ու չարախնդաց՝ հայ մեծատունը շարունակեց իր արհամարհոտ ընթացքն դէպի հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնը ապաւինելով ռուսական ոստիկանութեանը, որ նրա աչքում ամենազօր էր: Նոյն մտայնութիւնը կը տիրէր մեր ամբողջ դրամատէր դասակարգի մէջ:

Մատնութիւնը սովորութիւն դարձած էր մասնաւորապէս Իսահակ ժամհարեանի մէջ, որու մահուան առթիւ շատ թափուեցան կոկորդիլոսեան արցունքներ: Դեռ 1889-ին

էր, որ նա մատնեց ուս դպրոցական վարչութեանը հայ աշակերտներու մի հայրենասիրական քայլը: 1889-ի Զատկին Շուշուայ ունակական դպրոցի բարձր դասարաններու մի խումբ աշակերտներ – Դաւիթ Տէր Սարգսեան, Միքայէլ Տէր Դաւթեան, Հմայեակ Նազարեան եւ տողերու գրողը – կառքով տունէ-տուն պտտելով, ժողովարարութիւն կ'ընէինք ի նպաստ «Ոյժ» հայրենասիրական ընկերութեան, որ հիմնուած էր Ղարաբաղի մայրաքաղաքում Դաշնակցութեան հինադրութենէն քանի մի տարի առաջ: Պտույտը յաջող էր, ամէն տեղ համակրանքով կը դիմաւորէին մեզ: Սիրալիր ընդունելութիւն ըրաւ եւ Փամհարեանը, խոստացաւ մէկ նուէր, սակայն երկու օր յետոյ սարսափով իմացանք, որ մեր այցի մասին նա անձամբ գնացել ու հաղորդել էր դպրոցի հայատեաց վերատեսչին (Տարասօվ), որ պատժեց մեզ քանի մի օր բանտարկութեամբ դպրոցի մէջ եւ այնուհետեւ խստացրեց հսկողութիւնը դպրոցի հայրենասէր աշակերտներու վրայ, որոնք ամէնքն էլ անդամագրուած էին «Ոյժ» ընկերութեան, կը մասնակցէին գաղտնի գրական երեկոյթներուն, արգիլուած թատերական ներկայացումներուն, եւայլն:

* * *

Փամհարեանի մատնութեան հարուածը, բնականաբար, խիստ ծանր եղաւ: «Փոթորիկ»ի գործը կարծէք էն սկզբից կը դատապարտուէր վիժումի եւ այնքան ծրագիրներ ի դերեւ կ'ելնային...

Քրիստափոր չվհատեցաւ այդ ժամանակաւոր ֆիասկօն: A la guerre, comme al la guerre... Մատնիչը պէտք է պատժուէր: Եւ կովկասեան հայ մեծատուն դասակարգը պէտք է զգար իր կաշուի վրայ հայ յեղափոխական կազմակերպութեան ոյժը,

որպէսզի սթափուէր իր լեթարգիական մրափէն ու փոքր ինչ հետաքրքրուէր ազգային գաղափարական հոսանքներով:

Այդպէս որոշեց Դաշնակցութեան պարագլուխը եւ շատ չանցած, Մոսկուայի հայոց եկեղեցու բակում օր ցերեկով մատնիչ ժամհարեանը սպանուեցաւ երիտասարդ Մաթէոսի ձեռքով, Քրիստափորի երկարպագու եւ ազգական¹⁹: Դաժան քայլ էր եւ ոչ ոք աւելի չէր գարշում հայ մարդու արին թափելուց, քան Դաշնակցութեան գիտակից տարրերը: Մատնութիւնը, սակայն... իրողութիւն էր:

Դէպքը, ոտմբի պայթիւնի պէս, սասանեցրեց հայ բուրժուազիին: Քրիստափոր իր թագստոցից սկսեց այնուհետեւ շանթահարել մեծ հարուստներին իր պահանջներով ու սպառնալիքներով: Կտաւ խորհրդաւոր պաստառները անձնուէր ռազմիկներու ձեռքով կը պատէին ամենուրեք հարուստ տուներու եւ գրասենեակներու մէջ: Ոչ ոք այլեւ չէր համարձակեր – մատնել: Շուարած, խելակորոյս, հայ միլիոնատէրերը գաղտուկ մեծ ժողով ըրին Թիֆլիսի մէջ, Անանօվի նախագահութեամբ: Փոքրամասնութիւնը, գլուխ ունենալով նախագահը, կը պահանջէր յանձնել կտաւ սպառնալիքը եւ Դաշնակցութեան բոլոր ղեկավարները ոստիկանութեան: Մեծամասնութիւնը, աւելի խոհեմ, թելադրեց ընդառաջ գնալ Դաշնակցութեան պահանջներուն: Հիմք կայ կարծելու, որ միմիայն երկիւղը չէր այդ մեծամասնութեան գրգիչը՝ այլ եւ այն՝ որ նրա մէջ որոշ տարրեր համոզուեր էին, թէ լեղափոխական կազմակերպութիւնը արկածախնդիրներու մի խումբ չէր եւ թէ դրամները պիտի ծառայէին հայրենասիրական մի գործի:

Այսպէս թէ այնպէս, Քրիստափորի ձեռնարկը պսակուեց

լիակատար յաջողութեամբ: Այժմ արդէն նիւթական հնարատրութիւն կար իրագործելու հակահամիտեան մեծ ծրագիրը:

Շուտով արդէն մեզ մօտ էր, ժընե: Գնաց ընդհ. ժողովի, վերադարձաւ ու նորէն գնաց... այս անգամ անդարձ:

Ժընեի կայարանը հաւաքուել էր մեծ բազմութիւն: Ամէնուն ծանօթ չէր Քրիստափորի ուղեւորութեան նպատակը. ամէնքը, սակայն, գիտէին, որ նա այս անգամ պիտի նետուէր մահացու վտանգի մէջ: Սպասումի ծանր, ճնշող վայրկեաններ էին: Խօսելու սիրտ չկար: Լուռ արձանացած էինք մեր սիրելի ուսուցչի հանդէպ, որ կանգնած էր գնացքի լուսամուտին: Երբ գնացքը շարժուեց, բազմութեան մէջ լսուեցաւ բարձրաձայն հեկեկանք եւ հրաժեշտի այս խօսքերը. «Քրիստափոր, թանկագին Քրիստափոր, մնաս բարով»... Վիշտը համակեց բոլորին: Տխուր նախազգացումը կար վեթերանի մօտալուստ մահուան...

Մի պահ, որ կարելի էր եւ պէտք էր արգիլել, որ կարելի էր եւ պէտք էր յետաձգել ամբողջ տասնեակ տարիներով, ի շահ գործի ու կուսակցութեան... Սակայն, մեր վարիչ շրջանները ոչինչ չըրին, համակերպեցան մի շուարեցուցիչ անտարբերութեամբ, գիտակցութեան մի տարապայման մթագնումով... Ա՛հ, սահմանափակ միամիտները սիրով կը փաստաբանեն, թէ Քրիստափոր իր մահով աւելի ըրաւ հայ ազգի ու Դաշնակցութեան համար, քան եթէ ապրէր...

Նա գնաց նետուելու զուտ տերրօրական ահաբեկչական գործունէութեան մէջ – եւ ոչ միայն լոկ կազմակերպիչի, վարիչի դերով: Գնաց, թողնելով ահագին կուսակցութիւնը անգլուխ

ու որք, հողմերու միջին: Ղեկավարութիւնը թուլացաւ: Կը բացակայէր Քրիստափորի երկաթէ բազուկը եւ մենք ամէնքս սրտի խորունկ կսկիծով զգացինք այդ՝ վերջին քսան տարուայ հայոց պատմութեան սուր ու բախտորոշ տագնապներու ընթացքում:

Հետեւեալ քաղուածքը մի յայտնի չափով թերեւ ցոյց կուտայ, թէ ինչ դիրք կը բռնէր Դաշնակցութեան պարագլուխը 1912-13 թուականներին, երբ ուս-գերման ոէֆօրմներու ծրագրի առթիւ աննախընթաց խանդավառութիւն կը տիրէր հայ աշխարհում եւ երբ ամբողջ թիւրքահայութիւնը, Պատրիարք, Ազգ. Ժողով ու քաղաքական կուսակցութիւններ, միանգամայն տարուել էին ուսասիրական խելագար հովերով (մի հանգամանք, որով 1915ին Թալէաթ փաշա կ'արդարացնէր իր հայաջինջ ձեռնարկը) կամ 1914-ին, կամաւորական շարժման օրերում, երբ թիւրքահայ մի շարք գործիչներն ու բոլոր թիւրքահայ խմբապետները կը զինուորագրուէին ուսական շարքերում...

Մեր փարիզեան ընկերներէն բժ. Լօրիս-Մելիքով բողոքել էր «Դրօշակ»ի մէջ հրատարակուած Քրիստափորի մէկ առաջնորդողի դէմ, որ հակաանգլիական շունչ ունէր: Նա կ'ուզէր, որ մեր համակրութիւնները Անգլիոյ կողմը յարին:

Քրիստափոր հետեւեալը կը գրէր այդ դիտողութեան առթիւ, 1900 թին:

«Մենք համաձայն չենք, որ «Դրօշակ»ի վերջին համարի առաջնորդողը քաղաքական սխալ է մեր կողմից, ինչպէս կարծում է Թ. (Լ.-Մ.): Որ մեր յօդուածը յեղափոխական տեսակէտից կրթական նշանակութիւն կարող է ունենալ մեր ժողովրդի համար, այդ պարզ է մեզ համար: Իսկ ի՞նչ

պիտի տար մեզ յօգուտ Անգլիայի գրուած մի բան,- այն Անգլիայի, որի մի վճռողական քայլը ժամանակին բաական էր կոտորածների առաջն առնելու համար. այն Անգլիայի, որի հրէշաւոր անհաւատարմութեանը հաւատարմութեամբ պատասխանելը մի աննօրմալ երեսոյթ կը լինէր միայն: Առաջին. մենք արդէն գիտենք, որ կառավարութիւնները մեր յօղուածներով չէ որ հետետամ են այս կամ այն ընթացքին մեր հարցի վերաբերմամբ: Երկրորդ. դէմ լինելով Անգլիային, ինչպէս եւ Ռուսիային, Գերմանիային, մենք ազատ ենք մնում կրիտիքական ըրպէին այն կողմը յարելու, որից շօշափելի օգնութիւն կը տեսնենք:

Երրորդ. առանց այն էլ, ուսաները մեզ համարում են Անգլիայի գործիք-լրտեսները, իսկ անգլիացիք, գերմանացիք եւ հայ հակադաշնակցականները – Ռուսիայի գործակատարներ: Համակրութեամբ վերաբերուել այդպիսի հանգամանքներում Անգլիային, դա կը նշանակէր առանց որեւէ օգտի գրգռել հակառակ կողմը – ուսաներին, որոնք հէնց այդպիսի կասկածների շնորհիւ այնքան խիստ, այնքան անգուլթ են դէպի մեզ: Այս ամէնը՝ դեռ զուտ «տիպլօմատիական» տեսակէտից: Իսկ եթէ աւելացնենք մի փոքր էլ «բարոյական» եւ այլ տեսակէտներ, որոնք նոյնպէս ժողովրդի կրթութեան համար անհրաժեշտ են, որովհետեւ ժողովուրդը ամբողջապէս տիպլօմատներ չի դառնալու, այնինչ՝ մի ընդհանուր, համազգային գործ կատարելու համար միանգամայն անհրաժեշտ է որ նա հարուստ լինի բարոյական առողջ բնազդներով – այն ժամանակ, կարծում ենք, ակներեւ պէտք է լինի, թէ կշռի ո՞ր կողմը պէտք է թեքուի: Եթէ ոչ splendid isolation, գոնէ «պատուաւոր մեկուսացում», – ահա մեր կարծիքը, մեր բռնելիք ընթացքը: Բոլորը մեր դէմ են, մենք չենք կարող ոչ ոքի կողմը լինել – ահա մեր ֆօրմուլան. մինչ... մինչ կը տեսնենք, թէ ո՞վ է մեր

շահերում տեսնում իր սեփական շահերը»:

Որքան շիտակ ըմբռնում եւ գաղափարապաշտ ոգու հետ որպիսի զգաստ, առողջ ուշալիզմ այդ մարդու մէջ, որ ծնուած էր դիւանագետ-վարիչ, բայց որին մենք նետեցինք տերրօրական դաւերու գիրկը եւ այնտեղէն – գալլի երախը...

1904-ին, մահէն ընդամէնը 6 ամիս առաջ, Քրիստափոր Ալթէնք է: Բայց նրա նամակներում այլեւս չենք կարդում քաղաքական իմաստովեան հրահանգներ: Այդ նամակներէն այժմ արդէն ուժանակի ու վառօրդի հոտ կը բուրէ:

Եր: 19. Եր 4 տ. Երտ յի զհրատի իմեծի ուր զմեր զի Երկրորդ ի Երտի
Երտիսի 2 եր կուտ Երտի. Երտի կուտիւն Երտի կուտիւն Երտի,
Երտ - Երտի կուտիւն Երտի. կուտիւն Երտի Երտի Երտի Երտի
Երտի Երտի: Երտի Երտի. Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի
Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի:

Եր: 20. Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի
Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի Երտի:

Երտի Երտի } Երտի

10 մարտ. 1904.
Վրտի:

Քրիստափորի ձեռագիրը
Փորձական Կանոնագիր Ցուցական Մարմնի
«Նիւթեր ՅՅ Դաշնակցութեան Պատմութեան
Համար», Դ. հատոր, էջ 223

Ահաասիկ մէկը, ուղղուած ժրնե: Թուագրուած է 1904
օգոստոս 26: Քրիստափոր գրում է մեզ.–

...«Թիւֆէքչիեվից²⁰ վերցրած է նիւթը²¹ այն չափով, որ բացի
փոխադրուած 3,200 ֆրանկից, հարկաւոր է նրան վճարել
կրկին մօտ 2,400: Սաֆօն իր հաշիւները ուղարկել է ձեզ.
ստուգեցէք եւ այդ գումարն էլ լրացրէք, խնդրում ենք...

«Մենք այս օրերս ամփոփելով մեր մարմնի կիսամեայ
հաշիւները, ձեզ կ'ուղարկենք. այդ հաշիւներում դուք կը գտնէք
մի քանի թղթեր, որոնցից կարելի է իմանալ, թէ ո՞ւր ի՞նչ
կարելի է գնել: Բայց յամենայն դէպս հարկաւոր ենք համարում
ձեզ հաղորդել հետեւեալ մի քանի հասցէները.

1) Զէնք մեծ քանակութեամբ (եթէ պատւէրը հասնի
մօտաւորապէս 30,000 ֆր.ի), յանձն է առնում ամենալաւ
տեսակներիցը... հետեւեալ մեծ վաճառատունը.

«Պրն. Կր... թէեւ գլխաւորապէս գործ ունի զէնքի հետ,
բայց կը տայ նաեւ պայթուցիկներ...

2) Հեռադիտակներ, տարածութիւնը չափող, ծախում են
Փարիզում (տրուած է հասցէն Մ. Վ.)

3) Պայթեցնող ելեքտրական մեքենաներ, կապսիւլներ
ամէն տեսակի, պատրոյզներ, մկրատներ եւ առհասարակ
պայթուցիկների վերաբերեալ ամէն տեսակ գործիքներ...
վաճառում են (տրուած է հասցէն Մ. Վ.):

4) Գրքեր պայթուցիկների եւ զինուորական (ռազմական)

խնդիրների մասին կարելի է գտնել... (հասցեն):

«Էլլենի²² գտած նոր նիւթը, որ թէ ոյժի եւ թէ մանաւանդ գնի, փոխադրութեան ու այլ յարմարութիւնների կողմից կարող էր իսկապէս մեզ համար «գիւտ» համարուել, դժուարանում ենք յանձնարարել թէ ձեզ եւ թէ կազմակերպութեան ուրիշ մարմիններին հետեւեալ պատճառով: Ինչպէս այստեղ Փարիզից բերուած գրքերից իմացուեց, այդ խառնուրդը վտանգաւոր է, եթէ պատրաստուելուց յետոյ շուտով չի գործածոււմ. դրա մէջը կայ chlorate de potasse, իսկ բանից դուրս է գալիս, որ վերջինս խոնաւութեան եւ տաքի ազդեցութեան տակ, ամէն տեսակ խառնուրդներում cristallise է լինում եւ դառնում է շատ զգայուն, այնքան զգայուն, որ երբեմն ինքնիրեն պայթումներ է առաջ բերում՝ լոկ ատմօսֆերային փոփոխութիւնների ազդեցութեան տակ²³... Մենք կ'ուղարկենք ձեզ պատրաստութեան ձեւի մասին բացատրութիւններ եւ այնուհետ կը տեսնէք՝ ե՞րբ, ո՞ր դէպքում կարելի է օգտուել դրանից եւ յանձնարարել ընկերներին...

Ապա տեսնում ենք Քրիստափորին Ֆիլիպէ, Սօֆիա, Բուլգարիոյ այլ անկիւններում: Երկար թափառումներ ու դեգերումներ, նախապատրաստական անդուլ աշխատանք, ուժանակային փորձեր եւ ի վերջոյ՝ զարհուրելի աղէտը Վիտօշի բարձրունքներում, որուն զոհ գնաց իր սիրելի Վռամշապուհի հետ:

Մեռաւ, որպէսզի ապրի Համիտը: Որոշած էր անձամբ վարել դժոխային մեքենան, անձամբ տանել դժոխային կառքը Երլտըզի պարիսպներու մէջ, անձամբ սպանել Համիտը: Եւ նրա մահը – մահն եղաւ իր ծրագրի, որի գործադրութիւնն անցաւ այնուհետեւ երկրորդական անձերու ձեռքը եւ վիժեց: 1905 թ. յուլիսի 8-ի երլտըզեան պայթիւնը չտուեց ցանկալի

արդիւնքը, թէեւ պատճառեց կուսակցութեանը դրամական
ահաւոր ծախքեր, նիւթեց մեծ աւերած ու կոտորած սուլթանի
շրջապատում եւ ունեցաւ մեծ շառաշում: Աբտիլ Համիտ ողջ
մնաց եւ, աւելի բախտաւոր, քան իրեն յաջորդող վամպիրները,
Թալէաթ, Ջէմալ, Էնվէր, Դոքտոր Շաքիր, Սայիտ Հալիմ,
Տրապիզոնի վալին, եապլն. մեռաւ ի վերջոյ բնական մահով:

* * *

Շատերը կը մոռցուին – նա կը մնայ: Քրիստափորի աստղը
չի մարի հայոց խաւար հորիզոններում, նա կը մնայ որպէս
ուղեցոյց փարոսներէն մինը հայ գաղափարական սերունդներու
համար: Դաշնակցական, Ռամկավար, Հնչակեան, Մենշեւիկ
թէ Պոլշեւիկ, բոլոր նրանք, որոնց համար նուիրական է հայ
բազմատանջ ժողովրդի դատը, պատկառանքով պիտի անցնին
այդ մարդու շիրմի առջեւէն, որ գիտցաւ ոչ միայն սպասաւորել
իտէալին, այլ եւ լուսաւորել իտէալը իր պայծառ ու ներհուն
իմացականութեամբ եւ իր մարդկային ու ընկերական վարք
ու բարքով:

Բոլշեւիկներէն լաւագոյնները կը գիտակցին, վերջապէս,
որ բարոյական արժէքները նոյնն են պատմութեան բոլոր
շրջաններում, աշխարհագրական բոլոր գօտիներու մէջ, որ
մարդուն գեղեցկացնողը ջինջ, վերասլաց իտէալիզմն է, յամառ,
դժնդակ, անձնուրաց ճիգը, յօգուտ հարազատ ժողովրդի եւ բոլոր
ժողովուրդների. կը գիտակցեն – Քրիստափորի օրինակէն – որ
անկարելի է նպաստել մի համայնքի բարոյական վերածնութեան
ու ձեռք բերել ճշմարիտ ժողովրդականութիւն, առանց ճշմարիտ
հայրենասէր լինելու: Բոլշեւիկներէն լաւագոյնները կ'ըմբռնեն,
որ Քրիստափորի եւ իր ընկերներու ջանքերով է ստեղծուել
30 տարուց ի վեր հայ մտածող եւ զգայուն շարքերու մէջ այն

ուժեղ, ուսմկավար, ազատական գիտակցութիւնը, որու վրայ
այժմ կ'ուզեն յաւերժացնել բռնութեան տիրապետութիւնը,
շրջելով հայոց պատմութեան անիւր դէպի խաւար միջնադար...

Իսկ ծեր գործիչները, որ դեռ կ'ապրին Հայաստանի աշխարհի
մէջ, ողբալով ներկայ մտաւոր ու բարոյական թշուառութիւնը,
կը յիշեն միշտ ջերմ կարօտով հայ ազատագրական շարժման
մօհիկաններին եւ ստէպ կը կրկնեն ռուս բանաստեղծի
խօսքերը.-

«Այո՛, մարդիկ կային մեր ժամանակներում – հսկաներ, ոչ
մեզ պէս»...

* * *

Բուլգար մայրաքաղաքը սարքեց Քրիստափորին
արքայավայել թաղում: Մի ճշմարիտ ապօթէօզ էր, որ
կատարեցին դազաղի շուրջը բուլգար-մակեդոնական ռազմիկ
շարքերը, Բօրիս Սարաֆօվի առաջնորդութեամբ:

Քսան տարի անցաւ: Եւ թանկագին նշխարները դեռ կը
հանգչին Սօֆիայի գերեզմանատանը, օտար հորիզոններու
տակ, սպասելով այն օրին, երբ հայրենի հողը, ազատուած
ընդմիշտ օտար տիրապետութեան ու բռնութեան մղձաւանջէն,
կը կարողանայ հիւրընկալել իր դաժան ու միշտ հրապուրիչ
ծոցի մէջ՝ հայ ժողովրդի մեծ զաւակը – հայկական Մաճճինին:

(ՎԵՐՋ)

- (1) Տես այս մասին մեր «Բողոքը Նորագոյն Պատմութեան մէջ»
- (2) Նշանակալից է, որ առաջին երոպացի գրողը, Փարիզեան Թանի խմբագրապետ Հերբեթը, Պարսկաստանի իր ուղեւորութեան ընթացքում ծանօթանալով Եփրեմի ու նրա կոփւների պատմութեանը, համեմատում է նրան Գարիբալդիի ու Կրօմուելի հետ
- (3) Ինքը հանգուցեալ Զալեանը հաղորդում էր ինձ, որ այդ ձեռնարկի մէջ ամենախոշոր դերն ունեցել է Ներսէս Աբէլեան: Մ.Վ.
- (4) Լօրիս-Մելիքեանի կեղծանունը
- (5) Ա. Ահարոնեան
- (6) Երրորդութիւն
- (7) Սմբատ Խաչատրեան
- (8) Այս դրուագը չենք բերում, ի հարկէ, ոեւէ ստուեր ձգելու համար ողբացեալ Շահումեանին վրայ. ճիշտ է, նա հակադաշնացական իր պայքարի մէջ, մեթօտի տեսակէտէն, բնաւ չէր տարբերում միւս հայ սօցիալ-դէմոկրատներէն, ճիշդ է նաեւ, որ նա արտակարգ ոչինչ ունեցաւ իր գործունէութեան մէջ եւ նրա գիտական պաշարը խիստ սահմանափակ ու բրօշուրային՝ բնաւ ոչնչով չփայլեց այն տեսական բանակոփւներու մէջ, որ եղան երկուսիս միջեւ Կովկասում, 1906-ին եւ յետագայում, ազգային ու այլ հարցերու շուրջը,– բայց 1917-ի փոթորիկներու մէջ, իբրեւ Լենինի տեղապահ Անդրկովկասում յանկարծ ու տարօրինակապէս խոշորցաւ, դառնալով մեծ յեղափոխական դէմք եւ միանգամայն ջերմ հայրենասէր, որ եւ գտաւ իր ազնիւ, ողբերգական վախճանը բարբարոսներու գնդակներու տակ...
- Առիթէն կ'օգտուինք յետ վանելու այն մութ ու անվայել գաղտասուքները, որ երբեմնապէս ծայր կուտան այլ եւ այլ տեղեր, ձգտելով Հ. Յ.
- Դաշնակցութեան մեղսակցութիւնը հաստատելու Շահումեանի ու իր ընկերներու այդ եղբրական վախճանի մէջ: Դրա դէմ կ'աղաղակէ այն հանրածանօթ իրողութիւնը՝ որ 1918-ի Բագուի ալէծուփ օրերում Ստեփան Շահումեան եւ Ստեփան Զօրեան (մեր Ռոստոմը), իբրեւ երկու մեծագոյն ուժերու ներկայացուցիչներ, մոռանալով անցեալը, գործել են թեւ թեւի, մի յուզիչ համերաշխութեամբ ու մտերմութեամբ, որ նոյն

համերաշխութեան զգացումը ունեցել են դէպի Շահումեան նաեւ մեր միւս Դաշնակցական գործիչները

(9) Ռոստոմի կեղծանուններից մէկը

(10) Տես Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուած գրքոյկը, որ ամփոփում է ընկերներու մի գեղեցիկ յօդուածաշարք Քրիստաֆորի մասին:

(11) Այդպէս կ'անուանէինք տիկին Միքայէլեանին:

(12) Թիւ 5, Այբբէն

(13) Նամակը թուագրուած է 1896 թ. 15 հոկտեմբեր

(14) Վրաստանի այլ կեղծանունը

(15) Խօսքը ողբացեալ Մելքոն Կիւրճեանի մասին է

(16) Խօսքը «Դրօշակ»ի յաւելուածի մասին է, նուիրուած Արփիարի գործին

(17) Լորիս-Մելիքեան

(18) Վարդէսը՝ որ այն ատեն Վան էր

(19) Մաթէոսը, մեր ամենամաքուր, ամենաանձնուէր երիտասարդներից մէկը, նահատակուեց 1915-ին Մուշի մէջ

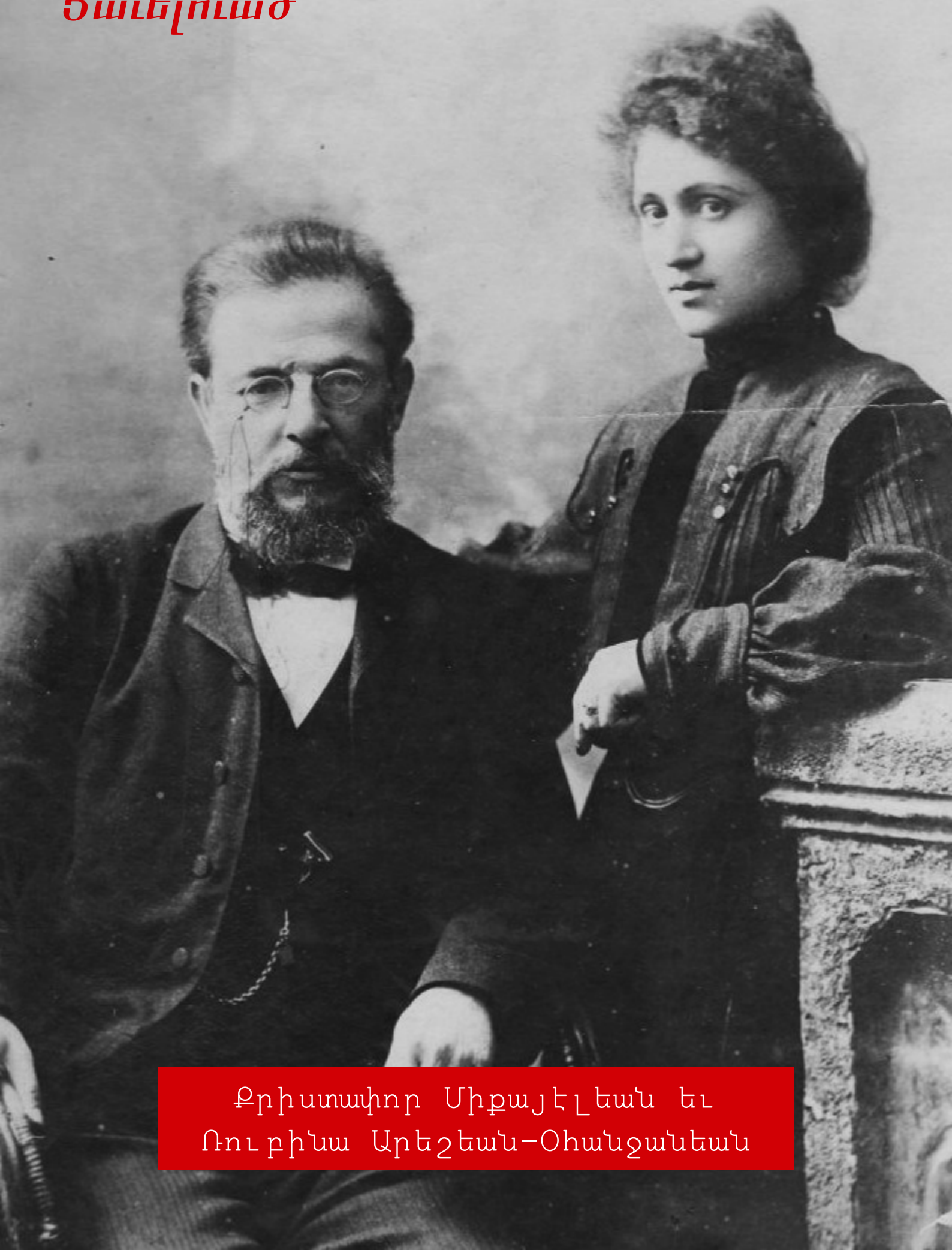
(20) Բոլզգար-մակեդոնական շարժման ղեկավարներէն է, ուժանակային գործի մասնագէտ, որ սպանուեցաւ երեք տարի առաջ Սօֆիայում

(21) Խօսքը ուժանակի մասին է: Մ. Վ.

(22) Էլլէն՝ իր կեղծանունն է

(23) Այդ խառնուրդը չէ՞ր արդեօք աղէտաւոր ոտմբը, որ վաղաժամ պայթելով, կտրեց Քրիստափորի կեանքի թելը... Մ.Վ.

Յաւելուած

Քրիստափոր Միքայէլեան եւ
Ռուբինա Արեշեան-Օհանջանեան

Մուլլթան Յամիտի մահափորձի ժամանակ
օգտագործուած կառքը

Սաֆո, Չարեհ, Էմիլ, Ռուբինա

Ռուբինա Արեշեան-Օհանջանեան

Համօ Օհանջանեանը Քրիստափորի շիրիմին

212-19

ՀԱՅ ԹԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԳԱՅՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

FÉDÉRATION RÉVOLUTIONNAIRE ARMÉNIENNE

Կ. ՊՈԼՍԻ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՕՄԻՏԵ

COMITÉ CENTRAL

DE

CONSTANTINOPLE

Մայիս 1904.

Պատրիարքին Երևան

Մ. 100

Պատրիարքին Երևան
Պատ (1593) Crédit Lyonnais-ի Երևանի Բանկի
Երևանի Բանկի Երևանի Գործադիր Կոմիտեի
Երևանի Երևանի Գործադիր Կոմիտեի
Երևանի Երևանի Գործադիր Կոմիտեի
Երևանի Երևանի Գործադիր Կոմիտեի
Երևանի Երևանի Գործադիր Կոմիտեի

Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան

Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան
Պատրիարքին Երևան

Քրիստափորի ձեռագիր նամակներէն

Ստորեւ ներկայացուած նիւթերը կրնաք գտնել «Նիւթեր
ՀՅ Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար» Գ. (3-րդ) հատորի
էջ 108 եւ 259: Հատորը նուիրուած է ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր
Ժողովին, որ տեղի ունեցաւ 1907 թուականի Փետրուար-
Մարտ ամիսներուն, Վիէննա, Աւստրիա

ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր Ժողով, 41-րդ նիստ, 19 Մարտ 1907
Նախագահում է՝ Խաչատուր Մալումեան (Է. Ակնունի)

Նախքան նիստը փակելը, նախագահը յիշեցնում է, որ այսօր Քրիստափորի
եւ Էդուարդի մահուան երկրորդ տարելիցն է: «Ուղիղ երկու տարի առաջ,
Սոֆիայի գերեզմանատանը, մի քանի ընկերներ կանգնած էինք երկու
արտասովոր գերեզմանի առաջ: Այդ օրը մենք մեր վերջին հրաժեշտն
էինք տալիս մեր երկու ընկերներին, որոնք իրարից հեռու ծնուած, մէկը
պոլսեցի, միւսը կովկասցի, ժողովրդի վշտի ու տանջանքի գաղափարակով
սակայն, կապուել էին միմեանց հետ, Քրիստափորն ու Էդուարդը:
Մեզանից մէկը որ դամբանականը խօսեց, այն յոյսը յայտնեց ներկայ
գտնուող բուզար ընկերներին, թէ մի օր էլ կը գանք այստեղ, մեր այս
ընկերների աճիւնները տեղափոխելու համար, բայց կը գանք ոչ իբրեւ
փախստականներ, ինչպէս մինչեւ հիմա, այլ իբրեւ ազատ քաղաքացիներ.
Իսկ մինչ այդ պահպանեցէք մեր այս թանկագին գերեզմանները»: Եւ
իսկապէս երկրի դրութիւնը փոխուեց գահավէժ արագութեամբ. այսօր մենք
կարող ենք մեր փափաքն իրագործել: Այստեղ ի հարկէ ես չեմ խօսիր
Քրիստափորի մասին. իւրաքանչիւրը ձեզանից գիտէ նրան եւ յարգում է
նրա յիշատակը:

Ժողովականները յոտնկայս յարգում են նրա յիշատակը:

Նախագահը խնդրում է ցաակցութեան հեռագիր ուղել Քրիստափորի այրիին: Ապա առաջարկում է Քրիստափորի դիակը տեղափոխել Կովկաս, յիշելով Էդուարդի մարմնի Պոլիս փոխադրելու անհնարաւորութիւնը:

Ժողովը համաձայնում է:

Առաջարկ է լինում Զարգարեանի կողմից՝ Էդուարդի մարմինն էլ Կովկաս փոխադրել, որը նմանապէս ընդունում է:

Նախագահ.- Տեղափոխման խնդրի տեխնիկական կողմի մասին առանձին զեկուցում կ'անի դիւանը:

Քրիստափորի այրիին ուղղուած հեռագրի պատճէնը հետեւեալն է.-

Ժընեւ, խմբագրութիւն «Դրօշակ»ի

Տիկին Միքայէլեանին:

Անմոռանալի ընկ. Քրիստափորի մահուան երկրորդ տարելիցի օրը, ժողովը յարգելով յոտնկայս նրա թանկագին յիշատակը, որոշեց նրա աճիւնը տեղափոխել օտար հորիզոնոց հայրենի Կովկասը, եւ յայտնել ձեզ իր խորին յարգանքները եւ սրտաբուխ ցաակցութիւնը անփոխարինելի կորստի առթիւ:

Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողով:

**ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր Ժողով, 106-րդ նիստ, 26 Ապրիլ 1907
Նախագահում է՝ Խաչատուր Մալումեան (Է. Ակնունի)**

Նախագահը առաջադրում է կարգալ Քրիստափոր Միքայելեանի ընտանիքի ապահովութեան խնդրի մասին եղած բանաձեւը:

Մալումեան կարգում է բանաձեւը, որն անցնում է միաձայն:

Ահա այդ բանաձեւը՝

«Ընդհ. Ժողովը հաճոյքով լսեց կովկասեան Ռայոնական Ժողովի որոշումը եւ Երեւանի ընկերների առաջարկը՝ մեր անմոռանալի ընկ. Քրիստափոր Միքայելեանի ընտանիքը ապահովելու մասին, ու աչքի առաջ ունենալով, որ այդ հոգսը մինչեւ այժմ ծանրացած է եղել հանգուցեալի անձնական ընկերների վրայ եւ որ այդ եղանակով դժուար է ապահով պայմանների մէջ դնել նրա զաւակի կրթութեան գործը, այլեւ այն, որ կազմակերպութեան համար բարոյական պարտաւորութեան խնդիր է՝ օգտուելով այս առիթից արտայայտելու յարգանք մեր ընկերոջ թանկագին յիշատակին, որոշեց՝ կուսակցութեան վրայ առնել այդ գործի կարգաւորումը եւ պարտաւորեցնել Թիֆլիզի եւ Բագուի մեր մարմիններին՝ անյապաղ գործի գլուխ անցնել եւ ամենաուշը մինչեւ 1907 թուի վերջը կողմնախի միջոցներով կազմել մի ֆոնդ եւ յատկացնել այդ՝ Քրիստափորի ընտանիքին եւ նրա զաւակի ուսման գործին»:

Ելեկտրոնային այս հրապարակման գրաշարութիւնը, էջադրումն ու կողքի ձեւավորումը կատարեց ՍԵՒԱԿ ԱՐՈՅԵԱՆ:

Միքայէլ Վարանդեանի Քրիստափոր Միքայէլեանը ներկայացնող այս նիւթը հրատարակուած է «Հայրենիք» ամսագրի՝ Յունուար 1924-Թիւ 3, Մարտ 1924-Թիւ 5, Յունիս 1924-Թիւ 8 եւ Հոկտեմբեր 1924-Թիւ 12-ի մէջ:

ՊՈՍԹԸՆ

«Մենք նույն ճշմարտութիւնը պիտի ասենք – ըստ մեր ըմբռնումին – եւ մեր աւելի մեծ դէմքերու մասին՝ Քրիստաֆորի, Ջաւարեանի, Ռոստոմի: Այլապէս գրիչ չէինք վերցնի կենդանագիրներ հիւսելու: Ոչ ոք անսխալական է եւ ոչինչ չկայ աւելի անհամակրելի, քան կոյր, մոլեռանդ երկրպագութիւնը: De mortuis aut verum aut nihil – «Մեռածի մասին՝ կամ ճշմարիտը կամ ոչինչ»...»:

Միխայէլ Կարանդեան

